

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**TÜKETİMİN ZAMANLAR ARASI TERCİHİNDE ÖLÜM
KAYGISININ ETKİSİ**

PINAR NOKAY

2502070112

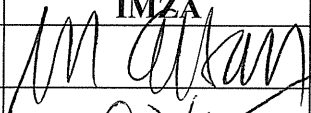
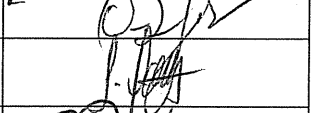

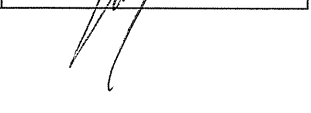

DANIŞMAN: PROF. DR. MEHMET ALTAN

İstanbul, 2011

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz İKTİSAT Anabilim Dalında 2502070112 numaralı PINAR NOKAY'IN hazırladığı "TÜKETİMİN ZAMANLAR ARASI TERCİHİNDE ÖLÜM KAYGISININ ETKİSİ" konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35.Maddesi uyarınca 27/09/2011 SALI günü saat 14:30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin'ne* OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.MEHMET ALTAN	Kabul	
PROF.DR.AHMET YÖRÜK	Kabulu	
PROF.DR.SERDAR ONGAN	Kabul	
DOÇ.DR.DÜNDAR MURAT DEMİRÖZ	KABUL	
YRD.DOÇ.DR.SELMAN YILMAZ	Kabul	

Tüketimin Zamanlar Arası Tercihinde Ölüm Kaygısının Etkisi

ÖZ

Neoklasik tüketici teorisi, tüketicinin karar alma süreçlerini iki farklı yaklaşımla ele alır. Tercih temelli ve seçim temelli bu iki yaklaşımın da temelinde rasyonellik varsayımı bulunur. Özellikle 1980'den sonra neoklasiklerin rasyonellik varsayımına gelen eleştiriler yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalar tüketicinin karar alma sürecinin karmaşık doğasını anlamak için insan psikolojisinin kognitif özelliklerine odaklanmıştır. Bu yıllarda beklenti teorisi, buluşsal yöntemler teorisi, donatı etkisi teorisi, çerçeve etkisi teorisi, bilişsel çelişki teorisi, referans noktası teorisi, belirsizlikten kaçınma teorisi, kayıptan kaçınma teorisi, zihinsel muhasebe gibi birçok teori geliştirilmiştir. İnsan karar alma sürecinin doğası ile ilgili bu yeni bulgulara rağmen konunun daha ileri düzeyde incelenmeye ihtiyacı olduğu açıktır. Bu çalışma ölüm anksiyetesi düzeyinin, tüketimin zamanlararası tercihine etkisi incelenmektedir. Sonuçlara göre ölüm anksiyetesi düzeyindeki bir artış gelecek yerine bugün tüketme isteğini artırmaktadır.

The Impact of Death Anxiety on Intertemporal Preference of Consumption

ABSTRACT

Neoclassical consumer theory has two basic approaches for defining consumer decision making process. These preference based and choice based approaches depend on one crucial assumption: Rationality. There exist several studies in literature which criticize rationality assumption especially after 1980's. In order to understand the complex nature of consumer decision making process these studies focus on cognitive features of human psychology. During these years it has been developed several theories such as prospect theory, heuristics, endowment effect, framing effect, cognitive dissonance, ambiguity aversion, loss aversion, mental accounting. Despite these new findings about the real human nature of decision making there is a clear need for further studies. This study analyzes the impact of death anxiety on intertemporal preference of consumption. According to the empirical results an increase in death anxiety level can increase the likelihood to consume now.

ÖNSÖZ

Günümüzde, bireyin karar alırken geçtiği bilişsel süreçlerin göz ardı edildiği ve bu karmaşık sürecin rasyonellik varsayımı altında özetlenip, kısırlaştırıldığı uzun bir dönemin ardından, iktisat literatüründe insan psikolojisi ve karar alma süreçleri ilişkisi yeniden inceleme konusu olmaya başlamıştır. 1980'lerden itibaren Neoklasik iktisadın rasyonellik varsayımını sarasacak çalışmalar yapılmış ve rasyonelliğin yerini insanın gerçek doğasını anlamaya yönelik bazı teoriler test edilmiştir. Tüketici tercih ve seçişlerinde ve bu eylemlerin zamanlamasında da benzer özellikleri ortaya çıkaracak çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada benzer bir amaçla hareket etmektedir. Çalışmanın temel amacı tüketimin zamanlar arası tercihinde ölüm kaygısının etkisini ölçmektir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında çok önemli desteklerini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Altan'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmanın doğru şekilde yönlendirilmesinde önemli katkıları olan Yrd. Doç. Dr. Murat Çetin'e ve çalışma sürecinde yaptığı katkılar nedeniyle Şakir Turan'a, Doğuş Üniversitesi'nden Giray Gözgör'e, Granada Üniversitesi'nden Levent Neyse'ye, İktisat Bölümünden Dr. Özge Gökdemir'e ve Arzu Tay'a, İstanbul Üniversitesi Psikoloji bölümünden Gökçe Başbuğ'a Teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET / ABSTRACT.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
TABLolar LİSTESİ.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	vii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİREYSEL KARAR VERME SÜRECİ VE NEOKLASİK TÜKETİCİ TEORİSİ

1.1. İKTİSADİ BİRİMLERİN KARAR ALMA SÜRECİ.....	4
1.1.1. Tercih İlişkileri (Preference Relations).....	10
1.1.1.1. Kayıtsızlık Eğrileri.....	13
1.1.1.2. Fayda Fonksiyonu.....	17
1.1.2. Seçiş Kuralları (Choice Rules).....	19
1.2. TÜKETİCİ SEÇİMİ.....	21
1.2.1. Bütçe Kısıtı	22
1.2.2. Talep Fonksiyonu.....	23
1.2.3. Optimal Seçiş ve Tüketici Dengesi.....	24
1.3. DÖNEMLERARARASI TÜKETİCİ SEÇİMİ.....	27
1.3.1. Çok Dönemli Fayda Fonksiyonu ve Kayıtsızlık Eğrileri	27
1.3.2. Bütçe Kısıtı	30

1.3.3. Dönemlerarası Tüketici Optimumu	31
1.4. REFAH İKTİSADININ BİRİNCİ TEMEL TEOREMİ.....	34
1.5. REFAH İKTİSADININ İKİNCİ TEMEL TEOREMİ.....	37
1.6. RİSK VE BELİRSİZLİK ALTINDA KARAR ALMA: DAVRANIŞSAL İKTİSAT	40
1.6.1. Beklenti Teorisi (Prospect Theory).....	41
1.6.2. Çerçeveleme Etkisi	42
1.6.3. Çıpalama.....	43
1.6.4. Zihinsel Muhasebe (Mental Accounting).....	44
1.6.5. Kayıptan Kaçınma.....	45
1.6.6. Donatı Etkisi.....	46
1.6.7. Ellsberg Paradoksu ve Belirsizlikten Kaçınma.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM KAVRAMI VE ÖLÜM OLGUSUNA DİNİ, FELSEFİ VE PSİKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

2.1. ÖLÜMÜN TANIMI	50
2.1.1 Ölüm Düşüncesi.....	50
2.1.2 Ölümün Materyalist Anlamı	51
2.1.2.1. Ölümün Tıbbi Tanımı	52
2.1.3. Ölümün Düalist Görüşe Göre Tanımı.....	55
2.1.4. Farklı Kültür ve İnanışlarda Ölüm.....	57
2.1.4.1. Ölüm Sonrası Yaşam	58
2.1.4.2. Ölüm Kültürü.....	60

2.1.4.2.1.Farklı Kültürlerde Ölümün Resmileşmesi	61
2.1.4.2.2. Çok Tanrılı Yerleşik Kültürlerde Ölüm.....	62
2.1.4.2.3. Semavi Dinlerde Ölüm Kavramı	67
2.1.5. Felsefede Ölüm	71
2.1.5.1. ‘Ölüm neden kötü bir durum olsun ki?’ Tartışması	73
2.1.5.2. Ölümsüzlük	76
2.1.5.3. Varoluşçu Felsefede Varoluş ve Ölüm.....	78
2.1.6. Psikolojide Ölüm Kavramı	80
2.1.6.1 Varoluşçu Yaklaşım.....	80
2.1.6.2. Korku ve Kaygı.....	84
2.1.6.3. Ölüm Kaygısının Ölçülmesi	86

BÖLÜM 3

TÜKETİMİN ZAMANLAR ARASI TERCİHİNDE ÖLÜM KAYGISININ ETKİSİ

3.1. Data ve Metodoloji.....	91
3.1.1. Ölüm Kaygısının Ölçülmesi	92
3.1.2. Tüketimin Zaman Tercihinin Ölçülmesi	92
3.1.3. Ordered Probit Modeli	95
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	105
EK-I	112
Özgeçmiş	119

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. Ölüme Verilen Anlama İlişkin Öğrenci Dağılımı	89
Tablo 3.1. Değişkenler	97
Tablo 3.2. Ordered Probit Modeli Sonuçları.....	98
Tablo 3.3. Ordered Probit Modeli Sonuçları.....	101

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Zayıf Tercih Alanları ve Kayıtsızlık Eğrisi.....	14
Şekil 1.2. Kayıtsızlık Eğrilerinin Birbirini Kesememe Durumu	155
Şekil 1.3. Kayıtsızlık Haritası.....	166
Şekil 1.4. Optimal Seçim.....	25
Şekil 1.5. Dönemlerarası Kayıtsızlık Haritası	29
Şekil 1.6. Dönemlerarası Tüketici Optimumu.....	33
Şekil 1.7. Edgeworth Kutu Diyagramları.....	35
Şekil 1.8. Birleştirilmiş Edgeworth Kutu Diyagramları.....	36
Şekil 1.9. Edgeworth Kutu Diyagramları ve Sözleşme Eğrisi.....	38

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 3.1. Değişkenler ve Normallik Varsayımı..... 99

Grafik 3.2. Jarque-Bera İstatistiği..... 100

GİRİŞ

Günümüzde insan davranışlarının arka planındaki psikolojik, biyolojik ve kültürel dinamikler hakkında karanlıkta kalan birçok bilgi açığa çıkmış olsa da bu konuda halen çok az olgunun bilindiği söylenebilir. İktisadi davranışlarımızın psikolojik temelleri için de benzer bir durum söz konusudur. Ekonomileri yönetenlerin aldıkları kararların, bu kararları alan bireylerin psikolojilerinden nasıl etkilendikleri ve bu bireylerin oluşturduğu sosyal dünyanın karmaşık dinamikleri ile ülke ekonomilerinin performansları hakkındaki ilişki henüz yeterince incelenmemiştir. İktisat literatüründe enflasyon, faiz oranları, döviz kuru ve milli gelir gibi makro ekonomik değişkenler ile insan psikolojisi arasında bulunması muhtemel olan ve karmaşık nedensellik süreçlerinden geçen ilişki konusunda da çok az araştırma mevcuttur. Tüketim alışkanlıklarını inceleyen araştırmalara destek veren firmaların tercih, seçiş, tüketimin zamanlaması gibi tüketici davranışının doğasının temel hatları ile henüz pek ilgilenmediği görülmektedir. Akademik dünyada da benzer bir eğilim görülmektedir. İnsan psikolojisi ve ekonomik olgular arasındaki bu kopukluğun nedeninin yaklaşık 200 yıllık kökleri bulunmaktadır. Neoklasik kuramda kendini gösteren bu köklerde bireylerin, hangi mal ve hizmetleri tüketeceği konusunda karar alırken rasyonel olduğu varsayımı bulunmaktadır.

Neoklasik dünyada bireyin tüketim kararları incelenirken iki farklı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bu teoriler tercih temelli ve seçiş temelli yaklaşımlar olarak adlandırılır. Tercih temelleri yaklaşımda tercih sıralaması ve bu sıralamanın kendi içindeki kurallar incelenir. Bu kuralların başında rasyonellik gelmektedir. Rasyonellik varsayımı seçiş temelli yaklaşımında da varlığını korurken bu yaklaşımda tüketim ile ilgili kurallar, tüketicinin seçişlerinin gözlenmesinden hareketle belirlenir.

Her iki yaklaşımda da insan rasyonel bir varlık olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle insanın karmaşık bir varlık olduğu ve tüketim konusunda karar alırken karmaşık psikolojik süreçlerin çalıştığı gözden kaçırılmıştır. Bireylerin tüketim konusunda karar alırken belirsizlik altında karar aldıklarını ve rasyonel davranıştan daha çok sistematik hatalar yaptığı, gözlenebilen olgular olduğundan neoklasik teoriye şüpheyle yaklaşan teoriler, 1970'lerin sonlarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin öncülüğünü yaptığı bu teorilerde ilk kez tüketici seçişinin gerçek psikolojik dinamikleri incelenmeye başlamıştır. Beklenti teorisi (prospect theory), buluşsal yöntemler teorisi (heuristics), donatı etkisi teorisi (endowment effect), çerçeve etkisi teorisi (framing effect), bilişsel çelişki teorisi (cognitive dissonance), referans noktası teorisi, belirsizlikten kaçınma teorisi (ambiguity aversion), kayıptan kaçınma teorisi (loss aversion), zihinsel muhasebe (mental accounting) gibi birçok teori böyle bir atmosferde doğmuştur. Bu yeni çalışmalara rağmen tüketici seçişlerinin karmaşık doğasını incelemenin henüz başında olduğumuz söylenebilir.

Bu çalışmada ölüm olgusunun seçiş kararları ile ilişkisi incelenmektedir. Araştırma sorusu ölüm kaygısının tüketimin zamanlamasına nasıl bir etkisi olduğudur. İnsanın, ölümün kaçınılmaz bir son olduğunun bilincinde olmasının ,tüketimin zamanlamasına bir etkisi var mıdır? Her an ölebilecek olmanın bilinci, gelecekte ziyade bugün tüketmemiz yönünde bir baskı yaratmakta mıdır?

Ölüm olgusunun biyolojik, kültürel, psikolojik ve felsefi yönleri ile karmaşık bir olgu olduğu söylenebilir. Böylesi karmaşık yönleri olan ve insan gerçekliliğinin önemli bir yönü olarak öne çıkan bu olgunun bazı davranışlarımız üzerinde etkisi olduğu psikoloji bilimi tarafından ortaya konulmaktadır. Tüketim ise yaşamın devamı ile doğrudan bağlantılıdır. İnsanın yaşama devam etmesi için tüketmesi gerekmektedir. Bu iki olgu arasındaki karmaşık ilişkiler olması muhtemeldir. Fakat neoklasik rasyonellik varsayımını yeni sorgulamaya başlayan iktisat literatüründe böyle bir ilişkiyi inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu ilişkinin bir çok karmaşık yanı bulunabilir ama bu ilişkilerin hepsini test etmek bu çalışmanın alanını şüphesiz çok genişleterek elde edilebilir bilginin derinliğini

azaltacaktır. Bu nedenle Tez, ölüm kaygısı ile tüketimin zamanlaması arasında olması muhtemel olan ve ölçülebilir bir ilişki üzerine yoğunlaşmaktadır.

Tezin birinci bölümü Tüketici karar alma süreci ile ilgili Ortodoks ve Ortodoks olmayan literatürü incelemektedir. İkinci bölümde ölüm olgusunun biyolojik, felsefi, sosyolojik ve psikolojik yönleri özetlenmekte ve son bölümde hipotez test edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİREYLERİN KARAR ALMA SÜRECİ VE NEOKLASİK TÜKETİCİ TEORİSİ

1.1. İktisadi Birimlerin Karar Alma Süreci

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan tüm liberal ekonomilerde, bireylere neredeyse sonsuz sayıda mal ve hizmet sunulmaktadır. Tüketiciler, söz konusu mal ve hizmetlerin tüketimi kararını alırken kullanmış oldukları “karar alma yöntemleri”, günümüzdeki modelleme ve optimizasyon teknikleri temel alındığında oldukça belirsiz ve karmaşık bir durumdadır.

Tüketim sürecindeki bu karmaşık ve belirsiz yapıyı açıklamaktan kaçınmak için, günümüzde iktisat literatüründe temel alınan ve önde gelen yaklaşım olan Neoklasik iktisat yaklaşımı, bu hususu göz ardı etmeyi tercih etmiştir. Buna göre, Neoklasik iktisat yaklaşımında ekonomide var olan tüm karar alıcıların ya da karar birimlerinin (agents) çeşitli varsayımlar altında rasyonel olduğu öne sürülmektedir. Bu noktada, Neoklasik iktisatta iktisadi olarak herhangi bir karar almaya ilişkin davranış biçimi iki farklı yaklaşım kullanılarak modellenmektedir: (Mas-Colell vd., 1995: 5-6)

Bunlardan birincisi, bireylerin zevk ve beğenilerini temel alan ve bunları tercih ilişkisinin sıralaması olarak ifade eden “Tercih Temelli (Preference-based)” yaklaşımdır. Bu yaklaşım, karar alıcıların “rasyonel” tercihlerde bulunduğu varsayımına dayanmaktadır. Rasyonel bireyler, tercihlerini ortaya koyarken çeşitli kısıtlar altında tanımlanan fayda düzeylerini ifade eden kayıtsızlık eğrilerini temel almaktadır. Bu kayıtsızlık eğrileri ise, her biri için “fayda fonksiyonları” kullanılarak elde edilmektedir.

Neoklasik iktisatta kullanılan ikinci karar alma yaklaşımı ise “Seçim Temelli (Choice-based)” yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Tercih Temelli yaklaşımın dayandığı rasyonellik varsayımı ile örtüşerek karar alıcıların gözlemlenebilen her türlü seçimlerinden (choice behaviors) hareketle tanımlanmıştır. Bu yaklaşım, söz konusu varsayım ile uyumlu olacak şekilde ortaya çıkmış “seçiş kurallarından” oluşmaktadır. Bu yaklaşımda belirtilmiş olan uyumun ölçütü ise “Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu” ile ifade edilmektedir (The Weak Axiom of Revealed Preferences) (Mas-Colell vd., 1995: 5).

Neoklasik İktisat’ın geleneksel olarak nitelendirilebilecek yaklaşımlarına göre, Rasyonel Tüketici Teorisi, tüketicilerin mal ve hizmetleri satın aldıkları piyasada “iyi belirlenmiş tercihlerle” hareket ettikleri varsayımı üzerine kurulmuştur. Piyasada mevcut olan tüketiciler, aynı zamanda mevcut olan mal ve hizmetlerin fiyatlarını temel alarak, ihtiyaçlarını karşılayan en iyi seçenekleri göz önünde bulundurup, kaynaklarını (gelirlerini) buna göre harcamaktadırlar. Tüketiciler, veri olarak kabul edilen söz konusu piyasa fiyatları ve gelirleriyle çok sayıda farklı fayda düzeyini temsil eden kayıtsızlık eğrilerinden sadece biri üzerinde denge noktasına ulaşacaklardır. Ancak ekonomide mevcut olan bu karar alıcıların kaynakları kıt olduğundan, söz konusu seçimlerini yaparken bütçe kısıtı altındaki optimum mal ve hizmet bileşimlerini belirlemek zorundadırlar.

Diğer taraftan, tüketicilerin amacı yalnızca belirli bir dönemde ya da mevcut oldukları dönemdeki tüketiminden elde ettikleri faydayı maksimize etmek değildir. Tüketicilerin amacı, buldukları dönemi de kapsayan bir biçimde “tüm yaşamı boyunca elde edeceği faydayı” maksimize etmektir. Yani tüketiciler, tüm yaşamı boyunca yapacağı tüketim harcamalarını, yaşamını oluşturan çeşitli dönemler arasında (gençlik dönemi, emeklilik dönemi vb.) en çok faydayı elde edecek bir biçimde dağıtmayı amaçlamaktadır. Böyle bir amacın gerçekleşmesi ise, ancak tüketicilerin belirli bir dönemde yapacağı harcamaların, o dönemde elde ettiği gelirinden farklı olmasıyla mümkündür. Örneğin, tüketiciler gençlik dönemi olarak adlandırılacak dönemde daha çok çalışmayı (yani daha çok gelir elde etmeyi) ve elde ettikleri gelirden daha çok tasarruf etmeyi amaçlarlar. Ancak tüketiciler,

yaşlılık veya emeklilik dönemi olarak adlandırılabilen dönemde ise daha az çalışmakta yani daha az gelir elde etmektedirler. Bu dönemde ise, gençlik döneminde elde ettikleri tasarruflarını kullanarak harcamalarını azaltmamaya yani mal ve hizmetlerin tüketiminden elde ettikleri faydayı düşürmemeyi amaçlamaktadırlar (Varian, 2003: 20-31).

Tüketiciler hayatının çeşitli dönemlerinde gelir elde ederken, çeşitli mal ve hizmetleri satın alarak tüketimde bulunmaktadır. Tüketicilerin, hayatının herhangi bir döneminde yapmış oldukları mal ve hizmet tüketimi, mal ve hizmetlerin bir sonraki dönemde oluşacak fiyatlarına ilişkin beklentilerinden etkilenecektir. Bununla beraber tüketicilerin bir veya daha da sonraki dönemlerde elde edeceği gelirler konusundaki beklentileri de tüketim üzerinde etkili olmaktadır. Bu nedenlerdir ki, tüketiciler hayatının herhangi bir döneminde satın alacağı mal ve hizmet bileşimi üzerinde karar alırken, talep etmiş oldukları malların ve hizmetlerin gelecek dönemlerde oluşabilecek olası fiyatları ve yine gelecek dönemlerde elde edebileceği olası gelirler konusunda birtakım tahminlerde bulunmak zorundadırlar. Buna göre, tüketicilerin bu tahminleri “doğru” bir şekilde oluşur ve beklentileri gerçekleşirse (ayrıca tüketicilerin zevk ve alışkanlıkları da değişmezse), daha sonraki dönemlerde tüketicinin satın alacağı mal ve hizmetlerin miktarları, tüketicilerin tahmin ve beklentilerine uygun bir biçimde gerçekleşecektir. Buna karşılık, tüketicilerin mal ve hizmetlerin fiyatları ve elde edecekleri gelirlerine ilişkin tahminlerinde yanılması da mümkündür ve bu durum oldukça yüksek olasılıklıdır. Böyle bir durumda ise tüketici, hayatının bütün dönemlerini içine alacak bir biçimde tüketim planlarını ve yolunu (path) gözden geçirecek; yani tüketim tercihlerini yenileyecektir.

Ancak, ekonomide var olan iktisadi karar birimleri ve/veya karar alıcılar, tüketim kararlarını, genel olarak yukarıda belirtilmiş olan Neoklasik İktisadın geleneksel yaklaşımında olduğu gibi “rasyonel” bir biçimde davranarak almamaktadırlar. Yani, iktisadi karar birimleri çoğu kez rasyonel bir biçimde davranmamakta, hatalar yapmaktadırlar. Çünkü, mevcut olan tüm karar birimleri, Neoklasik İktisadın geleneksel yaklaşımlarında tanımlanmış olan dinamik

optimizasyon modellerini çözebilecek bilgiye ve donanıma sahip değildir. Ayrıca, iktisadi karar birimlerinin buna ilişkin bilgi ve donanımları olsa bile, ellerinde tüm mevcut olan bilgileri kullanarak karmaşık modeller kurmak ve bunları çözmek yerine çoğu zaman “bilimsel” veya “rasyonel” olmayan buluşsal, sezgisel veya birtakım pratik yöntemleri kullanarak (heuristics) karar alabilmektedirler. Neoklasik iktisadın Geleneksel yaklaşımları, iktisadi karar birimlerinin davranışlarındaki bu gibi psikolojik veya birtakım değişebilen faktörleri içermediği için, literatürde mevcut olan birçok iktisadi olayı açıklamakta başarısız olmaktadır veya eksik kalmaktadır (Varian, 2003: 23-27).

Geleneksel veya Neoklasik teori olarak bilinen Tüketici Teorisi, üzerine kurulmuş olduğu varsayımlarından sapmalar meydana gelmesi ve bazı koşullar dikkate alındığında mevcut olayları tam olarak açıklayamaması nedeniyle, genel olarak iki nedenle açıklanabilecek birtakım “zayıflıklar” taşımaktadır. Neoklasik iktisatta mevcut olan Tüketici teorisi genellikle aşağıda belirtilecek olan bu iki nedenle eleştirilmektedir (Salvatore, 2003: 7-20).

Bu nedenlerden birincisi, Neoklasik iktisadın tanımlamış olduğu geleneksel teorinin, tüketici seçimlerine yönelik yanlış tahminlerde bulunmasıyla ilişkilidir. Mevcut eleştirilerin ikinci nedeni ise, bu geleneksel teorinin bazı durumlarda herhangi bir öngöründe bulunamamasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu iki neden ileride ayrıntılı bir biçimde açıklanmaya çalışılacaktır.

İşte bu noktada, geleneksel olarak ifade edilen Tüketici Teorisinin özellikle riskin var olduğu ve belirsizlik söz konusu olduğu durumlarda, iktisadi karar birimlerinin karar alma süreçlerini açıklamakta yetersiz olduğuna yönelik eleştiriler sonucu “Davranışsal İktisat” adı verilen bir disiplin ve bu disipline ilişkin literatür ortaya çıkmıştır. Geleneksel Neoklasik yaklaşımlarda, iktisadi karar birimlerinin belirsizlik altında karar alma süreci, Beklenen Fayda teorisiyle açıklanmaktadır. Davranışsal İktisatta mevcut olan yaklaşımı ise, geleneksel yaklaşımlarda Tüketici Teorisinin dayanağını oluşturan Beklenen Fayda Teorisinin eleştirerek ortaya çıkmıştır.

Beklenen Fayda Teorisi, iktisadi karar birimlerinin belirsizlik altında nasıl karar alması gerektiğini oldukça kuralcı bir yaklaşımla açıklamaktadır. Buna göre, bu geleneksel yaklaşım tanımlanırken karar alıcıların “sistemantik olarak” yanılmadıkları ve karar alınırken yapılan hataların “rassal olarak” gerçekleştiği öne sürülmekte ve varsayılmaktadır.

Buna karşılık, bireylerin psikolojisini ve bunun karar alma sürecindeki etkilerini de dikkate alan Davranışsal İktisadın çıkış noktası olan Beklenti Teorisi (Prospect Theory) ise belirsizlik altında iktisadi karar birimlerinin nasıl karar aldıklarını “tanımlayıcı” bir yaklaşımla açıklamaktadır. Daniel Kahneman ve Amos Tversky tarafından 1979 yılında yapılmış olan çalışmada geliştirilmiş olan bu teori, Beklenen Fayda Teorisinin eksikliklerini tamamlamaktadır. Kahneman ve Tversky (1979)’ye göre, Beklenen Fayda Teorisinin varsayımları “doğru” ve “gerçekçi” olmadığından bireylerin iktisadi birtakım davranışlarını tanımlayabilecek ve açıklayabilecek uygun ve nitelikli bir model değildir.

Beklenti Teorisi, iktisadi karar birimlerinin çoğunun tamamen rasyonel olmayan tercihler yapacağını öne sürmektedir ve bu teori, söz konusu savını ampirik bulgularla ortaya koymaktadır. Buna karşın Beklenen Fayda Teorisi, karar birimlerinin riskli olarak tanımlanan birtakım seçenekler arasında karar alırken beklenen faydalarını maksimize etmeye çalışacağı varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Bu teoriye göre, her bir olası sonucun ortaya çıkaracağı faydanın olasılıklarını belirlemek ve bu olasılıklar göz önünde bulundurulduğunda en yüksek ağırlıklı toplama sahip olan seçeneği seçmek gerekmektedir. Beklenti Teorisi de Beklenen Fayda Teorisinin öne sürdüğü gibi, karar birimlerinin faydalarını maksimize etmeye çalışacağı temeli üzerine kurulmuştur. Ancak, bu kararlar alınırken bazı istisnai sayılabilecek durumların ve farklı beklentilerin de mevcut olduğunu göz önünde bulundurmaktadır (Kahneman ve Tversky: 1979). Bu konu ileride yeniden ele alınacaktır.

Buraya kadar Davranışsal İktisadın ortaya çıkış noktası ve rasyonellik kavramına ilişkin temel görüşler ortaya konmuştur. Bu noktada Neoklasik iktisadın tanımlamış olduğu birtakım temel kavramlar tanımlamadan önce Davranışsal İktisat ile Neoklasik İktisadın tanımlamış oldukları rasyonellik tanımı ve bakış açısı arasındaki çatışmanın boyutunun da ne düzeyde olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Buna göre, Nassim Nicholas Taleb'in aşağıdaki satırları oldukça dikkat çekici ve önemlidir:

Neoklasik İktisat Teorisi bir tür “entellektüel hiledir”. Çünkü insanların nasıl davranacağını öngörmezsiniz. Tabii ortada bir hile yoksa... Neoklasik İktisadın dayandığı temel hile budur. Basit bir biçimde insanların rasyonel davranacaklarını, dolayısıyla öngörülebilir bir tavır sergileyeceklerini varsayarsınız” (Taleb, 2008: 232).

Ayrıca, “(...) Rasyonellik, öngörülebilirlik ve matematiksel çözülebilirlik arasında güçlü bir bağ vardır. Rasyonel bireylerin çıkarlarını kollaması için ne yapması gerektiği sorusunun bir cevabı vardır. Rasyonel aktörler tutarlı olmak zorundadır” (Taleb, 2008: 232).

Neoklasik görüş, Paul A. Samuelson tarafından ortaya konan maksimizasyon, optimizasyon gibi matematiksel teknikleri ortaya çıkarmıştır. Bu durumda karmaşık teknikler içinde bu teknikleri bilmeyen akademisyenlere set çekmektedir. Bu noktada, Paul A. Samuleson tekniğini sorgulayan akademik çevrelere şu şekilde cevap verilmiştir “*Matematiği biliyorsanız bilim yapabilirsiniz, becerebilenler bilim yapsınlar diğerleri metodoloji ile uğraşsınlar*”. Bu görüş John Maynard Keynes, Friedrich August von Hayek ve Benoit Mandelbrot gibi gerçek düşünürlerin iktisadi düşünce tarihinde “geri kalması” sonucuna yol açmıştır. (Taleb, 2008: 233).

Davranışsal İktisat ise yapılan tahminlerin bir gösterge noktası (reference point) olduğunu göstermiştir. Bu durumda insanlar tutarsız seçimler de yapabileceklerdir. Eğer, insanlar tutarsız seçimler yapabiliyor ise ekonomik optimizasyon da tutarsız hale gelir. Bu noktada, genel bir teori oluşturamaz,

dolayısıyla da öngörü söz konusu olamaz. Yani, sorun Neoklasik iktisattan çok “genel bir teori oluşturamama” sorunudur.

Ancak, Davranışsal iktisadın kendisi de Neoklasik gibi davranıp bir genel teori oluşturmaya çalıştığında, (ki bu çok uzun bir zaman sonunda olacaktır veya olmayacaktır) Neoklasik iktisadın şu an ki konumundan çok da ötede olamayabilir. O yüzden, bu yaklaşımın da genel teori oluşturmaktan kaçınması gerekmektedir.

Burada son olarak söylenmesi gereken, tüm bu eleştiri ve görüşleri fanatik bir Neoklasik iktisat savunucusuna söylediğinizde ise muhtemelen şu cevabı alırsınız: “Öngörülerde bulunmak yanılğılar olsa bile hiç bir şey yapmamaktan iyidir. Belkide bulunan öngörüler politika yapıcıları üzerinde etkili olup piyasanın ulaşmak istediği “etkin” kavramına ulaşmada yardımcı olabilir.”

Bu kısım, Nassim Nicholas Taleb’in yine şu sözleri ile nihayete erdirelebilir:

“(…) Yine de öngörü mümkün olmasa bile rasyonellik varsayımına bir düzeltmenin gelmesi gerektiği açıktır. Bunun ne şekilde gerçekleşeceğini ise zaman gösterecektir.” (Taleb, 2008: 201-210).

Bu noktadan sonra, ilk olarak Tercih İlişkileri (Preference Relations) kavramı altında kayıtsızlık eğrileri ve fayda fonksiyonu açıklanacaktır. Daha sonra ise, Seçim Kuralları (Choice Rules) kavramından söz edilecektir.

1.1.1.Tercih İlişkileri (Preference Relations)

Bireyin, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli mal bileşimlerinden oluşan mal demetleri arasında “seçim” yapmadan önce, mevcut mal demetlerini bir tercih ilişkisine göre sıralaması gerekmektedir.

Neoklasik yaklaşımlara göre bu husus, tüketici ile ilgili ilk varsayımdır. Söz konusu varsayıma göre, birey mal demetlerinden hangisini diğerine tercih ettiğini ya da ikisinin de sağladığı tatmin düzeylerinin eşit olduğu yönünde bir ayrıma gidebilmektedir. Bu noktada, gerçekleşmesi gereken tek şart yapılacak tercihlerin

tutarlı olmasıdır. Birey farklı koşullarda, farklı mal demetlerini tercih edebilecektir. Fakat aynı koşullar altında tercihlerinin birbiriyle tutarlı olması gerekmektedir.

X , tüketicinin tercih edebileceği olası tüm mal demetlerini içermek üzere, $x, y \in X$ için, $x \succ_{\square} y$ ise, x , en az y ‘den daha iyi bir tercihtir. Buna göre, zayıf (weak) tercih ilişkisi \succ_{\square} , tam (strict) tercih ilişkisi \succ , tüketicinin söz konusu iki mal demeti arasında kayıtsız (indifferent) kaldığı durum \square ile ifade edilmektedir. (Guerrien, 1999: 18).

Neoklasik iktisat yaklaşımına göre, tercih ilişkisinin rasyonel olması ancak aşağıdaki varsayımların gerçekleşmesi durumunda mümkündür.

1-) Bütünsellik (Completeness): Eğer tüketici, talep etmesi olası tüm mal ve hizmetlerine ilişkin bir tercih sıralamasında bulunabiliyorsa (rank), tercih sıralamasının “bütünsellik” özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Bu varsayım, tüketicilerin birbirine benzer özelliklere sahip olduğu mal demetlerindeki tercihleri açıklamaya yöneliktir (Frank, 1997: 73).

Bütünsellik varsayımı altında tercih ilişkileri; $\forall x, y \in X$ için, $x \succ_{\square} y$ veya $y \succ_{\square} x$ ve $x \square y$ şeklinde yapılabilmelidir.

Bu noktada, “Dönüslülük (Reflexive)” adı verilen ve bütünsellik varsayımından türetilen bir varsayım daha yapılabilmektedir. Dönüslülük varsayımı $x \succ_{\square} x$ şeklinde ifade edilmektedir. Buna göre, x “en az kendisi kadar iyi bir tercihtir” şeklinde yorumlanmaktadır. (Mas-Colell vd., 1995: 6).

2-) Geçişkenlik (Transitivity): Bu varsayım, $\forall x, y, z \in X$ için, $x \succ_{\square} y$ ve $y \succ_{\square} z$ ise $x \succ_{\square} z$ olmasını göstermektedir. Yani, x ’in en az y kadar ve y ’nin de en az z kadar iyi bir tercih olduğu açıklanmış ise, x ’in de en az z kadar iyi bir tercih olduğu söylenebilir (Varian, 2003: 35).

Geçişkenlik varsayımı basit bir biçimde bir tutarlılık özelliğinin sonucudur. Bu varsayım, genel olarak “aynı ölçüye sahip tercih edilme (equally preferred)” ilişkilerinde uygulanabilmektedir. Geçişkenlik varsayımı rasyonel bireyler düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. (Mas-Colell vd., 1995: 6-7).

Ancak literatürde geçişkenlik varsayımının tercihler için gerekli bir varsayım olup olmadığı üzerinde net bir düşünce bulunmamaktadır. Bu varsayım, bireylerin “seçim” davranışları ile ilgilidir. Bireylerin seçimlerinde rasyonel hareket etmeleri beklenmekle birlikte rasyonel hareket etmeme olasılıkları da her zaman mevcuttur. Ters durum olarak adlandırılan bu durum, “ardışık dairesel sıralama durumlarında” meydana gelmektedir.

Geçişkenlik varsayımı farklı seçenekler arasında yapılan değerlendirmelerde karşılaşılan zorlukları ifade etmektedir. Bütünsellik varsayımı ile karşılaştırıldığında bu varsayımın daha önemli olduğu söylenebilmektedir. Çünkü eğer iktisadi karar birimlerinin değışmez tercihlere sahip olduğu varsayılır ise, geçişkenlik varsayımı hakkında zorunlu olmadığı gibi bir yargıya da varmak mümkündür. Ancak, eğer bireyden üç tercih arasında “kesin” bir karar vermesi bekleniliyorsa, geçişkenlik varsayımının söz konusu olmadığı durumda hangi tercihin “en iyi tercih” olacağını söylemek oldukça güçleşecektir (Varian, 2003: 35-36).

Bütünsellik ve geçişkenlik varsayımlarını karşılayan tercih ilişkisinde tam tercih (\succ) ve kayıtsızlık (\square) ile ifade edilmektedir.

Buna göre, eğer bir tercih ilişkisi (\succ) rasyonel ise; \succ dönüşsüz (irreflexive) bir özellik göstermektedir. Yani, $x \succ x$ durumu hiçbir zaman söz konusu değildir ve bu tercih aynı zamanda geçişkendir (eğer $x \succ y$ ve $y \succ z$ ise $x \succ z$ ’dir).

Buna göre, bu tercih ilişkisinin de iki özelliğı söz konusudur:

1-) \square dönüşlü ($\forall x$ için $x \square x$), geçişken (eğer $x \square y$ ve $y \square z$ ise, $x \square z$ ’dir) ve simetriktir (eğer $x \square y$ ise $y \square x$ ’dir).

2-) Eğer $x \succ y \succ z$ ise, $x \succ z$ 'dir.

\succ 'nin “dönüşsüzlük” ve \sqsubset 'nin “simetrik” olma özellikleri tam tercihin ve kayıtsızlığın önemli özellikleridir. Bu tanımlamaların bir diğer önemli noktası ise, (\succ) 'nin rasyonelliği (\succ) ve (\sqsubset) 'in de geçişliğin var olduğunu belirtiyor olmasıdır (Mas-Colell vd., 1995: 7). Bu özellikler açıklandığına göre Kayıtsızlık Eğrileri ve Fayda Kavramı açıklanabilir bir hale gelmiştir.

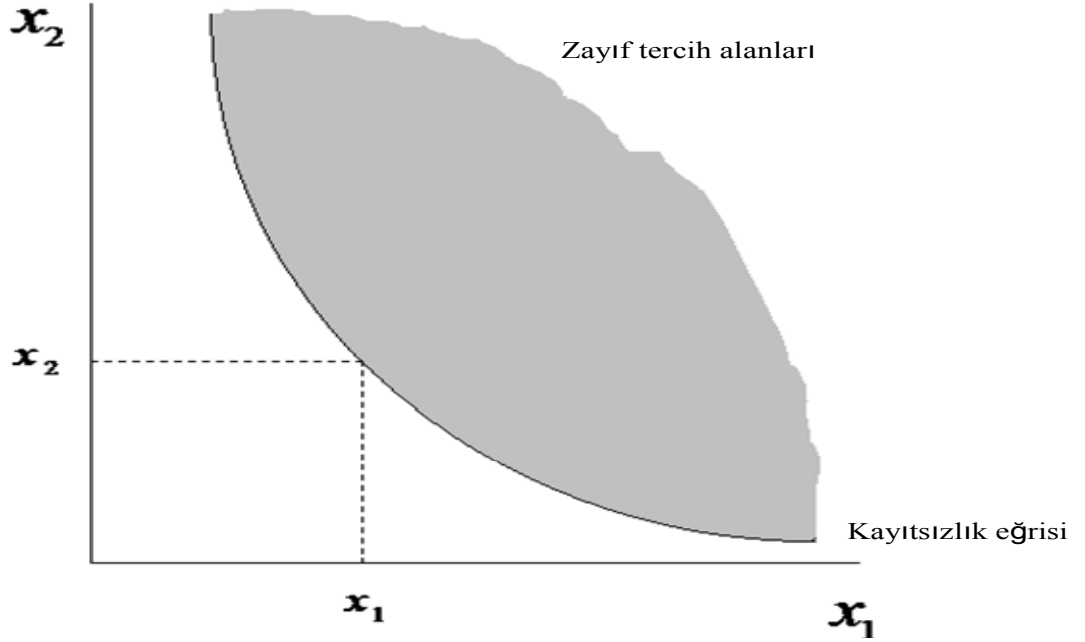
1.1.1.1. Kayıtsızlık Eğrileri

Bireyler rasyonellik varsayımının geçerli olduğu durumda tercihlerini belirleyip, bu tercihler arasında bir sınıflama ve sıralama (rank) yaparken kendilerine maksimum tatmini sağlayacak olan tercih düzeylerini de bulmuş olacaklardır. İşte, tüketicilerin bu tatmin düzeyleri kayıtsızlık eğrileri ile gösterilebilmektedir.

Kayıtsızlık eğrileri, bir tüketicinin aynı tatmin düzeyinde tercih edeceği mal sepetine yönelik mevcut olan tüm olası seçenekleri göstermektedir. Kayıtsızlık Eğrisi üzerindeki her noktada tüketicinin mal demetinden elde etmiş olduğu tatmin (satisfaction) düzeyi aynıdır (Pindyck ve Rubinfeld, 2005: 67).

Kayıtsızlık eğrisinin dışında kalan alanların tümü zayıf tercihleri (weakly preferences) göstermektedir (Varian, 2003: 36). Buna göre aşağıdaki şekilde zayıf tercihlerin alanları ve kayıtsızlık eğrisi gösterilmektedir.

Şekil 1.1. Zayıf Tercih Alanları ve Kayıtsızlık Eğrisi

Kaynak: Hal R. Varian, *Intermediate Microeconomics*, W.W.Norton and Company, Sixth Edition, Londra, 2003, s. 37.

Tüketicinin, kayıtsızlık eğrisi üzerinde bir malın tüketim miktarını arttırabilmesi için diğerini azaltması gerekmektedir. Buna göre tüketimin ne kadar azalacağı ise eğrinin eğimine göre belirlenmektedir. Kayıtsızlık eğrisinin yukarıdaki biçimi, tercih ilişkisi için bazı özelliklerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Buna göre;

1-) Eğer bir mal demeti, her bir maldan en az diğer bileşimdeki kadar içeriyorsa daha çok olan daha az olana göre tercih edilecektir. Bunun nedeni, Bütünsellik ve Dönüştürülebilirlik varsayımlarıdır. Ayrıca, bu özellik kayıtsızlık eğrilerinin negatif eğimli olmasını sağlayacaktır. Çünkü bir mal demetinde, onunla aynı tatmini sağlayan diğer bir noktaya geçmek için, malların miktarları ters yönde değişmelidir. (Guerreri, 1999: 20).

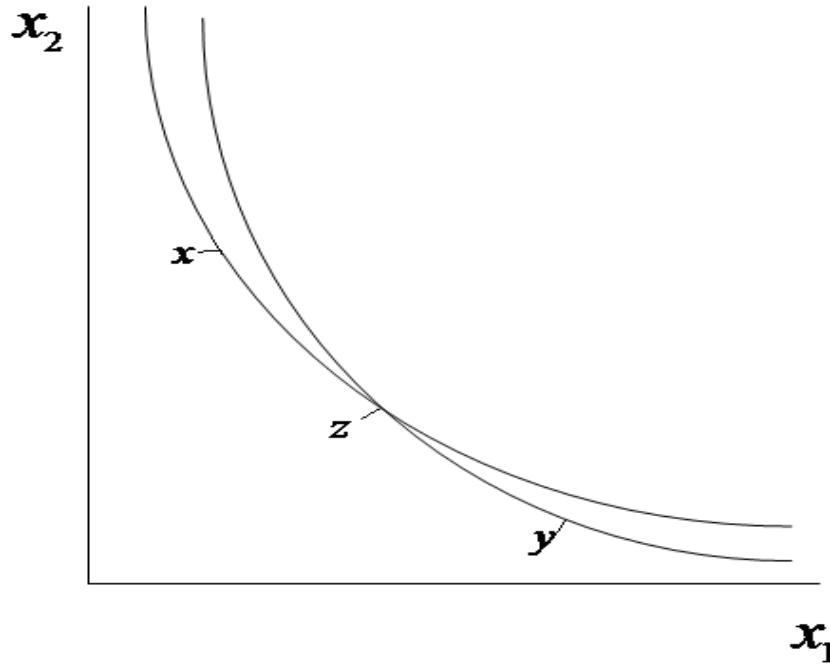
2-) Kayıtsızlık eğrileri orijine göre dış bükeydir. Bunun sonucu olarak, aynı tatmini sağlayan iki mal demetinin ortalaması, bu iki mal demetlerinden her birine

tercih edilecektir. Bu durum, kayıtsızlık eğrilerinin dışbükey olmalarının bir sonucudur.

3-) Kayıtsızlık eğrileri birbirlerini kesmezler. Yani, x, y, z üç farklı mal sepetini temsil etmek üzere x ve y sadece birer kayıtsızlık eğrisi üzerinde bulunan noktaları ifade ederken, z ise, iki kayıtsızlık eğrisinin kesişim noktasında bulunmaktadır. Buna göre, kayıtsızlık eğrisinin farklı tercih düzeylerini ifade ettiği varsayımı altında, x 'in y 'ye tam olarak tercih edildiği söylenebilir ($x \succ y$). Çünkü her iki nokta da farklı “tercih düzeylerini” belirtmektedir.

Kayıtsızlık eğrilerine göre ($x \square z$) ve ($z \square y$)'dir. Geçişkenlik özelliğinden dolayı ($x \square y$)'dir. Fakat bu durum daha önce belirttiğimiz ($x \succ y$) durumu ile çelişmektedir. Bu çelişkili durum, farklı tercih düzeylerini belirten kayıtsızlık eğrilerinin kesişemeyeceği özelliğini ortaya koymaktadır (Varian, 2003: 37-38). Bu özellik ise aşağıdaki şekil ile gösterilebilmektedir:

Şekil 1.2. Kayıtsızlık Eğrilerinin Birbirini Kesememe Durumu

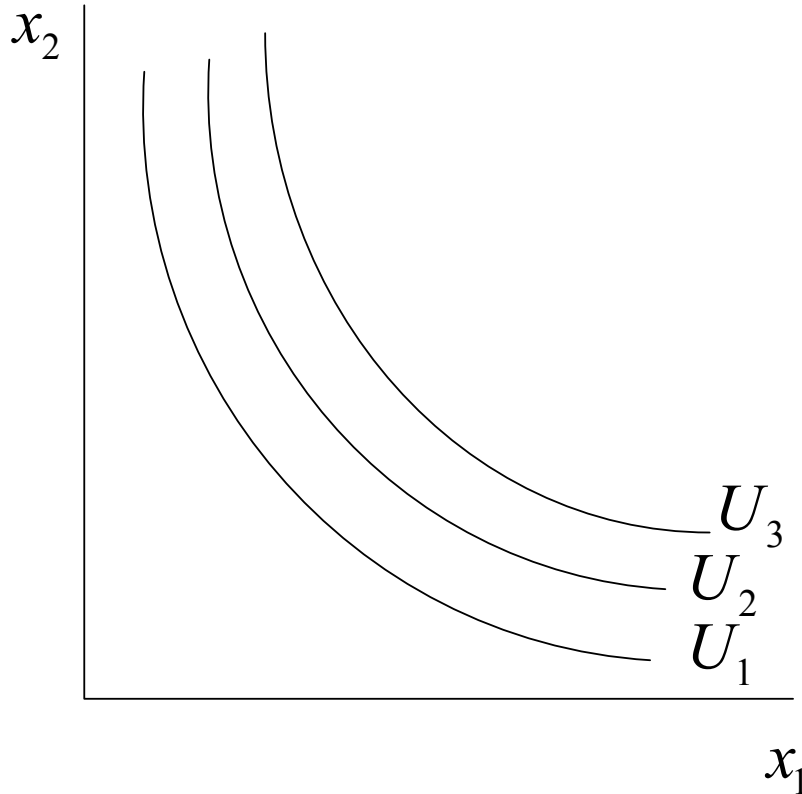

Kaynak: Hal R. Varian, **Intermediate Microeconomics**, W.W.Norton and Company, Sixth Edition, Londra, 2003, s. 38.

Ayrıca bu noktada belirtmek gerekir ki, tüketicinin mal ve hizmetlere ilişkin olası tüm tercihlerini gösteren kayıtsızlık eğrisi demetine “kayıtsızlık haritası” adı verilmektedir. Kayıtsızlık haritasındaki her bir kayıtsızlık eğrisi boyunca tüketicinin aldığı fayda sabittir. Şekilde, yukarıda olan kayıtsızlık eğrisi daha üst bir fayda düzeyini temsil etmektedir.

Kayıtsızlık eğrisinin eğimi, marjinal ikame oranıdır ve bu orandaki azalış nedeniyle eğri üzerinde aşağı inildikçe eğim azalmaktadır. İkame oranı iki mal arasındaki değişim oranını ifade etmektedir. Buna göre, bir maldan sahip olunan miktar, diğer maldan sahip olunan miktara oranla arttıkça, çok olan mal diğerine göre daha az arzu edilir bir hal almaktadır (Guerrien, 1999: 22). Kayıtsızlık Haritası aşağıdaki şekil yardımıyla gösterilmektedir:

Şekil 1.3. Kayıtsızlık Haritası

Kaynak: Robert Pindyck ve Daniel Rubinfeld, **Microeconomics**, Pearson Education, Sixth Edition, New Jersey, 2005, s. 69.

y 'yi, x 'in sabit bir fayda (\bar{U}) düzeyinde tanımlı bir fonksiyonu olarak tanımlarsak, $x = f(x, \bar{U})$ şeklinde ifade edilecektir. \bar{U} 'nun herhangi bir noktasındaki eğimi ise $\left. \frac{d_y}{d_x} \right|_{d_U=0}$ olacaktır. Bu durumda, fayda fonksiyonu negatif eğimli olduğundan, Marjinal İkame Oranı, $MRS_{yx} \equiv -\left. \frac{d_y}{d_x} \right|_{d_U=0}$ şeklinde ifade edilecektir (Binger ve Hoffman, 1997: 110).

1.1.1.2. Fayda Fonksiyonu

Neoklasik tüketim teorisinde daha önce de belirtildiği üzere, iktisadi karar birimleri, mal sepetine ilişkin olası tüm seçeneklerinde mevcut olan tercih ilişkilerini göreceli olarak sıralayabilmektedirler. İşte, bu tercih ilişkileri bir fayda fonksiyonu tarafından tanımlanmaktadır. Bir fayda fonksiyonu yani $U(x)$, X 'in her bir elementi için sayısal bir değeri ifade etmektedir. (Mas-Colell vd., 1995: 8-9). Buna göre;

$u: X \rightarrow \mathbb{R}$ şeklinde tercih ilişkisini (\succ) gösteren bir fonksiyon olmak üzere, $\forall x, y \in X$ için, $x \succ y \Leftrightarrow u(x) > u(y)$ 'dir. $u(\cdot)$ kesinlikle artan bir fonksiyon için, $f: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$, $v(x) = f(u(x))$ olarak ifade edilmektedir. Bu fonksiyon, aynı tercihleri temsil eden yeni bir $u(\cdot)$ fonksiyonudur (Guerrien, 1999: 24).

Bu iki özellik fayda fonksiyonlarının alternatif sıralanmalar göstermesi ile meydana gelmektedir. Fayda fonksiyonlarının sabit bir şekilde artan dönüşümleri "ordinal" olarak adlandırılmaktadırlar. Böylece, sıralanabilme özelliğine sahip bir fayda fonksiyonu ile tercih ilişkisi birleştirilmiş bir hal almaktadır (Mas-Colell vd., 1995: 9).

Bu noktada belirtmek gerekir ki, sayısal değerler X 'in alternatifleri ile birleştirilmiştir. Alternatifler arasındaki fayda miktarı farklılıklarının belirtilmesi, fayda fonksiyonunun kardinal özellikler taşıdığı anlamına gelmektedir. Ancak,

kardinal özellikler bu tür dönüşümler için uygun değildir. X içinde sayısal değerler almış alternatifler ve bunların temsil ettiği fayda miktarı arasındaki farklar kardinal özellik taşımaktadır (Mas-Colell vd., 1995: 9). Ancak bu durumun aşağıdaki önerme bütünsellik ve geçişkenlik varsayımı altında ispat edilmesi gerekmektedir:

Önerme: \succ_{\square} tercih ilişkilerinin bir fayda fonksiyonu tarafından temsil edilebilmeleri için söz konusu tercihlerin, bütünsellik ve geçişkenlik gibi temel varsayımların rasyonellik özelliğinin sağlanabilmesi için yerine getirilmesi gerekmektedir (Mas-Colell vd., 1995: 9).

İspat: \succ_{\square} tercih ilişkisini ifade eden bir fayda fonksiyonu mevcut ise, bu durumda \succ_{\square} tercih ilişkisi bütünsellik ve geçişkenlik varsayımlarını yerine getirmiş olmalıdır.

1-) Bütünsellik: $u(\cdot)$ X üzerinde tanımlı, reel değerli bir fonksiyon olmak üzere, herhangi bir $x, y \in X$ için $u(x) \succ_{\square} u(y)$ veya $u(y) \succ_{\square} u(x)$ 'tir. Fakat $u(\cdot)$, \succ_{\square} tercih ilişkisini tanımlayan bir fayda fonksiyonu olduğu durumda bu tanım $x \succ_{\square} y$ veya $y \succ_{\square} x$ anlamına gelmektedir. Bundan dolayıdır ki, \succ_{\square} tercih ilişkisi bütünsellik varsayımını yerine getirmektedir.

2-) Geçişkenlik: $x \succ_{\square} y$ ve $y \succ_{\square} z$ olduğunu varsayalım. Bu varsayım altında, $u(\cdot)$, \succ_{\square} tercih ilişkisini belirttiği için $u(x) \succ_{\square} u(y)$ ve $u(y) \succ_{\square} u(z)$ olduğu sonucuna ulaşılabacaktır. Bu nedenle, $u(x) \succ_{\square} u(z)$ sağlanmış olur. Tercih ilişkisini belirten $u(\cdot)$ 'dan dolayı bu husus, $x \succ_{\square} z$ olduğunu ifade etmektedir. Böylece $x \succ_{\square} y$ ve $y \succ_{\square} z$ $x \succ_{\square} z$ olduğu anlamına gelmektedir.

Tüm bu varsayımların sağlandığı durumda, $U(x, y)$ biçiminde tanımlanan genel bir fayda fonksiyonunun diferansiyel denklemini ifade etmek üzere şu şekilde gösterilecektir:

$$dU = \frac{\partial U}{\partial x} d_x + \frac{\partial U}{\partial y} d_y \text{ Burada } \frac{\partial U}{\partial x}, x \text{'in marjinal faydasını } (MU_x) \frac{\partial U}{\partial y},$$

y 'nin marjinal faydasını (MU_y) ifade etmektedir.

Kayıtsızlık eğrisi boyunca faydanın sabit olması, $dU = 0$ eşitliğinin sağlandığı anlamına gelmektedir:

$$dU = 0 = \frac{\partial U}{\partial x} d_x + \frac{\partial U}{\partial y} d_y \Rightarrow MU_x d_x + MU_y d_y = 0$$

olduğundan,

$$\frac{MU_x}{MU_y} = - \left. \frac{d_y}{d_x} \right|_{dU=0} = MRS_{yx}$$

olacaktır. Buna göre, Marjinal İkame Oranının azalan bir biçimde olabilmesi için Marjinal Fayda Oranının da azalan bir biçimde olması gerekmektedir. Ancak bu koşul, her iki ürünün de marjinal faydasının artan veya azalan olması durumunda geçerli olacaktır (Binger ve Hoffman, 1997: 111-112).

Bu tanımlamalardan sonra bir sonraki kısımda seçim kuralları (choice rules) açıklanacaktır.

1.1.2. Seçim Kuralları (Choice Rules)

Bireylerin; tercihleri, sahip oldukları mülkiyet hakları ve zaman gibi değişkenler bireylerin elindeki kaynaklara bağlıdır ve bunlar ile sınırlıdır. İşte bu kaynakların kısıt olduğu varsayımı altında, bireylerin karar alma teorisinin ikinci yaklaşımı seçim davranışıdır.

Ancak, seçim davranışı, seçim yapısı tarafından simgelenmektedir. Bir seçim yapısı ($\beta, C(.)$) olmak üzere iki bileşeni içermektedir (Mas-Colell vd., 1995: 9). Buna göre;

1-) β , X malının boş küme olmayan bir grubudur. β 'daki bütçe grupları tüm kurumsal ve fiziksel seçim tecrübelerinin ayrıntılı bir listesi olarak da tanımlanabilmektedir. Diğer bir ifadeyle β , tüketicinin bütçe kısıtını ifade etmektedir.

2-) $C(\cdot)$, $\forall B \in \beta$ bütçe grubu için boş küme olmayan seçilmiş bileşenleri, yani $(C(B) < B)$ durumunu simgeleyen bir karar kuralıdır. $C(B)$ tek bir mal içerdiğinde, o mal B 'deki seçenekler arasında bireyin seçimidir. Ancak $C(B)$ grubu birden fazla mal da içerebilmektedir. Bu durumda ise, $C(B)$ 'nin bileşenleri karar vericinin seçmiş olabileceği B 'deki seçenekleri ifade etmektedir.

Neoklasik iktisat yaklaşımı, tüketicilerin seçiminde, “Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu (The Weak Axiom of Revealed Preference)” durumunun yerine getirildiğini varsaymaktadır. Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu bireylerin gözlenmiş seçimlerinin “kesin bir şekilde uyumlu” olacağı durumu ifade etmektedir. Buna göre, eğer bir tüketici bütçe kısıtı altında karşılayabileceği en iyi seçeneği seçiyorsa, söz konusu varsayımın yerine getirildiği söylenebilmektedir (Varian, 2003: 124).

Bu noktada, seçim şeklini ifade eden $(\beta, C(\cdot))$; $B \in \beta$ ile $x, y \in B$ için, $x \in C(B)$; herhangi $B' \in \beta$ ile $x, y \in B'$ ve $y \in C(B')$ için $x \in C(B')$ olmalıdır. Bu koşullar altında, Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu yerine gelmektedir. (Mas-Colell vd., 1995: 10).

Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomunda tutarlılık görüşü ise şu durum altında sağlanmaktadır: Eğer, $C(\{x, y\}) = \{x\}$ ise, $C(\{x, y, z\}) = \{y\}$ olamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu, oldukça basitleştirici bir gösterimi $C(\cdot)$ 'deki gözlenmiş seçim davranışlarından elde edilen açıklanmış tercih ilişkisinin (\succ_{\square}^*) ifade edilmesi ile sağlanabilmektedir.

Seçim şekli $(\beta, C(\cdot))$ olarak ifade edilen bir açıklanmış tercih ilişkisi (\succ_{β}^*) şöyle tanımlanmaktadır (Mas-Colell vd., 1995: 11):

1-) $x \succ_{\beta}^* y$ ise, $x, y \in B$ ve $x \in C(B)$ gibi bazı $B \in \beta$ de bulunmaktadır.

2-) $(x \succ_{\beta}^* y)$, x seçeneğinin en az y kadar iyi olduğu açıklanmıştır.

Açıklanmış tercih ilişkisinin (\succ_{β}^*) bütünsellik veya geçişkenlik varsayımına ihtiyaç duymadığı görülmektedir.

Özellikle, karşılaştırılabilir x ve y alternatif çiftleri için, bazı $B \in \beta$ değerleri için $x, y \in B$ ve $x \in C(B)$ veya $y \in C(B)$ veya her ikisi birden geçerli olmaktadır.

Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomunu, sadece seçim davranışını “belli bir düzene” koymaya yönelik bir fikir gibi değerlendirmemek gerekir. Dahası, seçim davranışında Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomunun, tercih ilişkilerindeki rasyonalite varsayımında olduğu gibi bir kısıt olduğu düşünülmelidir (Mas-Colell vd., 1995: 11).

Tüketicinin karar sürecini açıklamaya çalışan yukarıda belirtilen iki yaklaşım arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için tercihlerin, seçimlerin dayandığı zayıf aksiyomu uygun olup olmadığı ve zayıf aksiyomu sağlayan seçimlerin rasyonel tercihlerle uyumlu olup olmadığının ortaya konması gerekmektedir. Bu iki koşulun sağlandığı ispat edilmiştir, ancak bu çalışmada söz konusu ispata ilişkin ayrıntılara girilmeyecektir. (Mas-Colell vd., 1995: 12-14). Bir sonraki kısımda ise tüketici seçiminden söz edilecektir.

1.2. Tüketici Seçimi

Neoklasik iktisadi yaklaşıma göre, rasyonel tüketici teorisinin temeli tüketicilerin mal ve hizmet satın aldıkları piyasaya “iyi belirlenmiş tercihlerle” girdiği düşüncesine ve varsayımına dayanmaktadır. Tüketiciler, veri olarak kabul edilen mal ve hizmet fiyatlarına göre tercihlerini karşılayan en iyi seçeneklere

kaynak harcayacaklardır. Tüketici, veri olarak kabul edilen piyasa fiyatları ve geliri ile çok sayıda fayda düzeyini temsil eden kayıtsızlık eğrilerinden sadece biri üzerinde dengeye ulaşabilir. Ancak bu denge noktasına ulaşma bütçe kısıtı altında gerçekleştirilmelidir.

Buna göre ilk olarak tüketicilerin bütçe kısıtı ve talep fonksiyonu tanımlanacaktır. Daha sonraki kısımda ise optimal seçim ve tüketici dengesinin nasıl sağlandığı açıklanacaktır.

1.2.1. Bütçe Kısıtı

Bütçe kısıtı, birden fazla mal ve/veya hizmet arasında optimum tüketim bileşimine ulaşmaya çalışan tüketicinin, satın alabilecekleri malların sınırını göstermektedir. Bütçe kısıtı ortaya koyarken iki varsayımda bulunmaktadır: (Mas-Colell vd., 1995: 20)

1-) L ile sembolize edilen tüm mal ve/veya hizmet sepetinin fiyatlarına tüm iktisadi karar birimleri tarafından ulaşılabilir. Buna göre, tüm mal ve hizmet sepetine ilişkin fiyat vektörü aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$p = \begin{bmatrix} p_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ p_L \end{bmatrix}$$

Söz konusu fiyatların p ile gösterilmektir ve gösterimi basitleştirmek amacıyla $p \geq 0$ olduğu kabul edilmektedir.

2-) Bir tüketicinin satın alacağı malı ve hizmet piyasadaki tüm malların sadece küçük bir kısmını oluşturmaktadır ve dolayısıyla, piyasadaki fiyatları etkileyememektedir (Mas-Colell vd., 1995: 20).

Tüketim demetinin, yani $(x \in \mathbb{R}_+^L)$ karşılanabilirliği, piyasa fiyatlarına yani $p = (p_1, \dots, p_L)$ ve tüketicinin toplam varlıklarına ya da servetine bağlıdır. Tüketim miktarı, tüketicinin servetini w aşamaz. Buna göre;

$$p \cdot x = p_1 \cdot x_1 + \dots + p_L \cdot x_L \leq w$$

eşitliği söz konusuysen bu eşitlik, tüketim seti için mümkün olan durumu ifade etmektedir. Veri fiyatlarla olası mal bileşimlerini gösteren bu eşitlik Walrasgil veya Rekabetçi Bütçe (Competitive Budget) seti olarak tanımlanmaktadır (Mas-Colell vd., 1995, s. 21).

1.2.2. Talep Fonksiyonu

Tüketicinin Walrasgil talebi yani $x(p, w)$, her bir fiyat-servet bileşimine göre yapılan tüketim seçimine denk gelmektedir. Bu durum, (p, w) 'nin olası tüm bileşimlerinden oluşan çoklu bir vektörü göstermektedir. Ancak (p, w) kısıtı ile karşılaşan tüketici, herhangi bir $x \in x(p, w)$ durumunu seçecektir. Eğer, $x(p, w)$ tek değerli bir durumu ifade ediyorsa, bu duruma “talep fonksiyonu” adı verilmektedir (Mas-Colell vd., 1995: 23).

Buna göre belirtilen Walrasgil talep fonksiyonunun üç özelliği bulunmaktadır: (Mas-Colell vd., 1995: 23-26)

1-) Walrasgil talep durumu $x(p, w)$ sıfır derece homojenlik (homogeneous of degree zero) Walras kuralına uymaktadır.

2-) Walrasgil talep durumu $x(p, w)$ eğer herhangi p ve w ve $\alpha > 0$ için $x(\alpha p, \alpha w) = x(p, w)$ ise, sıfır derece homojenlik özelliğine sahiptir. Sıfır derece homojenlik, “tüketicinin serveti ile fiyatlar aynı oranda değişirse tüketim seçimi değişmeyecektir” anlamına gelmektedir.

3-) Walrasgil talep durumu $x(p, w)$ eğer her $p \geq 0$ ve $w > 0$ için $\forall x \in x(p, w)$ için $p \cdot x = w$ ise Walras kuralını yerine getirmektedir. Walras kuralı, tüketicinin servetini tümüyle harcadığını ifade etmektedir. Walras kuralı, tüketicinin bütçesinin dönemlerarası nitelikte olabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, servet tümüyle tüketicinin yaşamı boyunca harcanacak bir kaynak olarak görülmektedir (Mas-Colell vd., 1995: 24).

Walrasgil talep fonksiyonu (p, w) ve (p', w') şeklindeki herhangi iki fiyat-servet koşulunda, eğer $p \cdot x(p', w') \leq w'$ ve $x(p', w') \neq x(p, w)$ ise, bunun sonucu olarak da $p' \cdot x(p, w) > w'$ ise açıklanmış tercihin zayıf aksiyomu da sağlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle $x(p, w)$ ve $x(p', w')$ 'nin her ikisi birden mevcut ve servet ile karşılanabilir durumlar ise, $x(p, w)$ tercih edilmektedir (Mas-Colell vd., 1995: 29). Bu hususlar belirtildiğine göre optimal seçim ve tüketici dengesi açıklanabilir.

1.2.3. Optimal Seçim ve Tüketici Dengesi

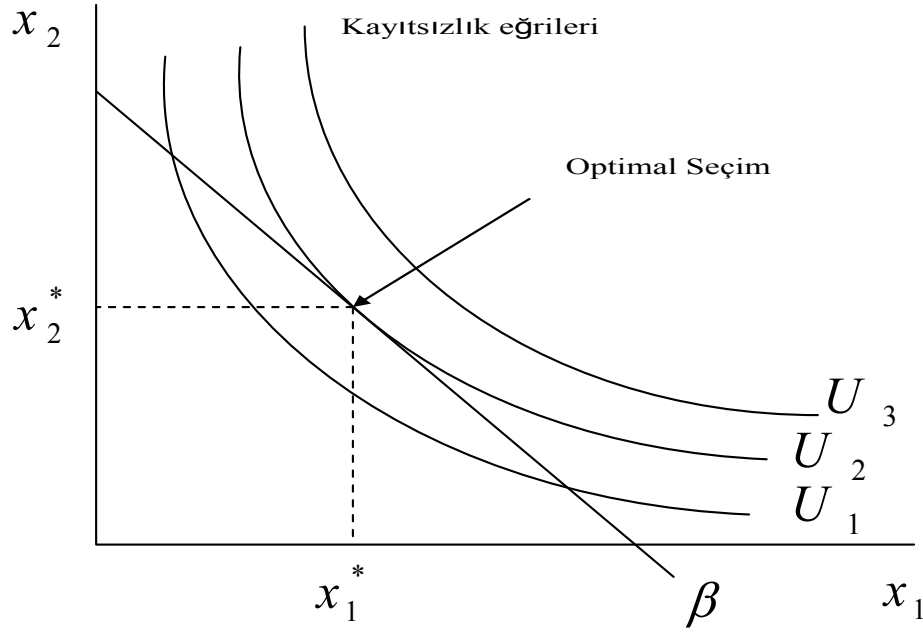
Belirli bir dönemde, bir tüketicinin amacı ihtiyaçlarının tümünü karşılamak ve tüketimden en yüksek faydayı elde etmektir. Böyle bir amaç, ancak ve ancak ihtiyaçları karşılama özelliğine sahip mal ve hizmetlerin her birinden tüketicinin arzu ettiği kadar satın alabilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Bireyin seçtiği mal demetinin değeri, hane halkının bütçesi yani β 'ya eşit olmalıdır. Tercihlerle oluşan kayıtsızlık eğrisi ya da fayda fonksiyonları eğrisi dış bükey bir özellik göstermektedir. Seçimlerin, tercihlerden meydana geldiği kabul edilirse, bütçe doğrusunun eğimi ile söz konusu fayda eğrilerinin eğimlerinin eşit olduğu nokta optimum mal bileşimini vermektedir.

Bu durumda, bütçe doğrusunun eğimi ile Marjinal İkame Oranı (MİO) eşitlenmiş olur. Bu nokta, bireyin subjektif mübadele oranının veya tercih ilişkisine bağlı MİO değerinin, objektif mübadele oranına yani fiyatların oranına veya bütçe doğrusunun eğimine eşit olduğu noktadır. Bireyin rasyonel tercihlerini ifade eden

birden çok fayda düzeyi ve fayda fonksiyonu olmasına rağmen bu teğet nokta bütçe kısıtı altındaki en üst kayıtsızlık eğrisine denk gelmektedir (Guerrien, 1999: 32- 36).

Şekil 1.4. Optimal Seçim

Kaynak: İsmail Bulmuş, **Mikro iktisat**, Okutman Yayıncılık, 6.bs., Ankara, 2008, s. 27.

Matematiksel olarak göstermek gerekirse, (n) tane mal tüketerek $U = f(q_1, q_2, \dots, q_n)$ şeklindeki fayda fonksiyonunu maksimize etmeyi amaçlayan bir tüketici $C^0 = P_1q_1 + P_2q_2 + \dots + P_nq_n$ ile gösterilen bir bütçe denkleminde sahiptir.

Basitleştirmek amacıyla tüketicinin q_1 ve q_2 mallarından hangi miktarda tüketeyeğine yönelik optimizasyon sorunu ile karşılaştığı durumun geçerli olduğu varsayalım. Belirtilen tüketicinin optimum tüketim bileşiminin belirlenmesindeki amacı maksimum faydayı elde etmektir.

Buna göre, amaç fonksiyonu maksimize edilecek fayda fonksiyonudur. Bunun için gerekli kısıt veya koşul ise sıfıra eşitlenmiş bütçe denklemdir. Eşitliğe dayanan bu optimizasyon sorununu çözmekte Lagrange fonksiyonu kullanılabilir. Söz konusu Lagrange fonksiyonu şu şekilde yazabilir: (Bulmuş, 2008: 45)

Lagrange Fonksiyonu= Amaç Fonksiyonu + λ (Sıfıra Eşitlenmiş Kısıt Denklemi)

Burada, *Lagrange* fonksiyonunu G ile gösterilirse,

$$G = [U = f(q_1, q_2)] + \lambda(C^0 - P_1q_1 - P_2q_2)$$

eşitliği ortaya çıkacaktır. Belirlenecek q_1 ve q_2 mal miktarlarının bütçe denklemi tarafından getirilen kısıtlara uyması durumunda *Lagrange* fonksiyonunun alacağı değer, amaç fonksiyonu durumunda olan fayda fonksiyonunun alacağı değer ile aynıdır. Bu noktada tüketicinin amacı faydasını maksimize etmek olduğuna göre, bu durumda *Lagrange* fonksiyonunu maksimum yapan q_1 , q_2 ve λ değerlerini bulmak gerekmektedir.

Bu değerleri bulmak için öncelikle, *Lagrange* fonksiyonunun her bir değişkene göre kısmi türevleri alıp sıfıra eşitlenmelidir. Daha sonra, oluşan denklem sisteminin bilinmeyen değişkenleri bulunmalıdır. Buna göre;

$$\left(\frac{\partial G}{\partial q_1}\right) = \frac{\partial U}{\partial q_1} - \lambda P_1 = 0$$

$$\left(\frac{\partial G}{\partial q_1}\right) = MU_1 - \lambda P_1 = 0 \quad (1)$$

$$\left(\frac{\partial G}{\partial q_2}\right) = \frac{\partial U}{\partial q_2} - \lambda P_2 = 0$$

$$\left(\frac{\partial G}{\partial q_2}\right) = MU_2 - \lambda P_2 = 0 \quad (2)$$

$$\left(\frac{\partial G}{\partial \lambda}\right) = C^0 - P_1q_1 - P_2q_2 = 0 \quad (3)$$

Bu noktada, (1) ve (2) numaralı denklemlerdeki kısmi türevlerinden,

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \lambda$$

eşitliğine ulaşılmaktadır. Yani, tüketicinin satın aldığı bir mal bileşiminin optimum noktayı temsil edebilmesi için, her bir malın marjinal faydasının fiyatına oranı, tüm mevcut mallar itibarıyla birbirlerine eşit olmalıdır (Bulmuş, 2008: 46).

1.3. Dönemlerarası Tüketici Seçimi

Daha öncede belirtildiği üzere, tüketicilerin amacı yalnızca belirli bir dönemdeki tüketiminden elde edilen faydayı maksimize etmek değil, tüm yaşamı boyunca elde edeceği faydayı maksimize etmektir. Yani, tüketiciler tüm yaşamı boyunca yapmış olduğu tüketim harcamasını, hayatını oluşturan çeşitli dönemlerarasında “en çok faydayı elde edecek biçimde” dağıtmayı istemektedir. Böyle bir durumun gerçekleşmesi, ancak tüketicilerin belirli bir dönemde yapacağı harcamanın o dönemdeki gelirinden farklı olmasıyla mümkün olabilir. Bunun içinde tüketici seçiminin dönemlerarasında da incelenmesi gerekmektedir. (Bulmuş, 2008: 49-51).

Bu kısımda ilk olarak çok dönemli fayda fonksiyonu ve kayıtsızlık eğrileri tanımlanacaktır. Daha sonra da bütçe kısıtı altında dönemlerarasında tüketici dengesi bulunacaktır.

1.3.1. Çok Dönemli Fayda Fonksiyonu ve Kayıtsızlık Eğrileri

Tüketicinin çok dönemli fayda fonksiyonu en genel biçimiyle aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır: (Bulmuş, 2008: 55)

$$U = f(q_{11}, \dots, q_{n1}, q_{1,2}, \dots, q_{n2}, q_{1t}, \dots, q_{nt})$$

Bu noktada belirtmek gerekir ki, tek dönemli analizden farklı olarak dönemlerarası analizde tüketicinin zevklerinde ve gelirinde ortaya çıkabilecek olası değişimlere göre fayda fonksiyonunu yeniden belirlenebilmektedir. Tüketici,

yaşamındaki çeşitli dönemlerdeki talep edeceği mal ve hizmetlerin fiyatlarını ve piyasada geçerli olan faiz oranını kestirebilirse, bu dönemlerin her birinde yapacağı tüketim harcamasını (c) da belirleyecektir.

Yani, mal ve hizmet fiyatları ve dönem faiz oranları veri iken, tüketicinin tüm yaşamı boyunca elde edeceği fayda, yaşamında kapsayan çeşitli dönemlerindeki yapacağı harcamaya bağlı olacaktır. Tüketicinin çeşitli malları ve hizmetleri satın almak için t . dönemde yapacağı harcama tutarı, yani c_t aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$c_t = \sum_{i=1}^n p_{it} \cdot q_{it}$$

Tüketicinin yaşamı boyunca elde edeceği toplam fayda ise (her bir dönemde tüketilecek mal miktarları cinsiden) $U = f(c_1, c_2, \dots, c_t)$ ile gösterilmektedir.

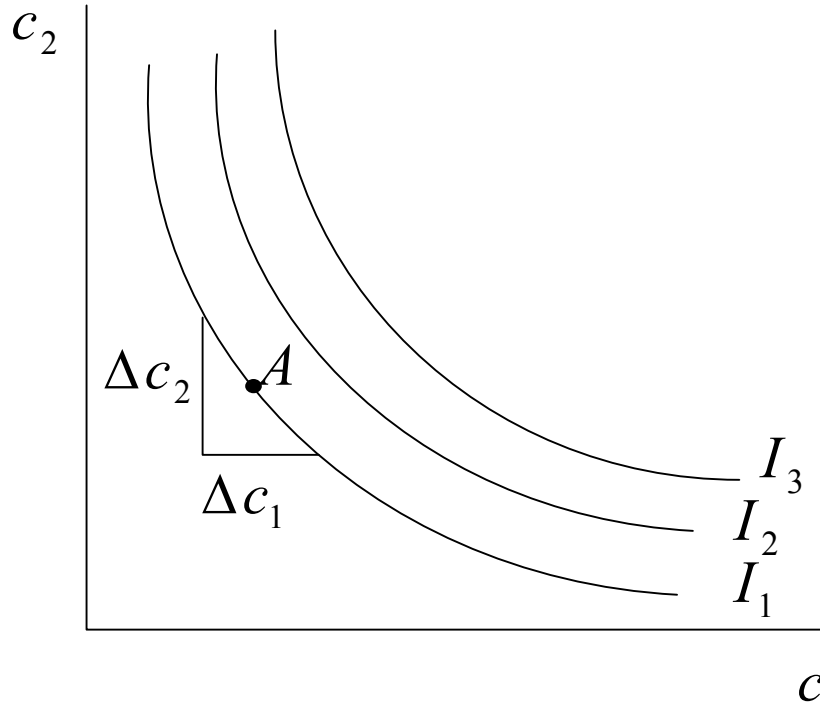
Tüketici, fayda fonksiyonunu $(\sum_{t=0}^{\infty} u(c_t) \beta^t)$, bütçe kısıtı ve fayda fonksiyonunu maksimize edecek bir “tüketim planı” seçilecektir.

Bu noktada, çok dönemli fayda fonksiyonunda tüketicinin t . dönem harcamasının z . dönem harcamasını ne ölçüde ikame ettiğini gösteren zaman ikame oranı şu şekilde tanımlanmaktadır: (Bulmuş, 2008: 56)

$$-\frac{\partial c_z}{\partial c_t} = \frac{\partial U / \partial c_t}{\partial U / \partial c_z}$$

Buna göre, zaman ikame oranı, tüketicinin fayda düzeyi sabit kalmak şartıyla t . dönem harcamasındaki değişmeyi “telafi etmek” amacıyla z . dönem harcamasının ne kadar değişmesi gerektiğini göstermektedir.

Şekil 1.5. Dönemlerarası Kayıtsızlık Haritası

Kaynak: Erdal M. Ünsal, **Mikro İktisat**, İmaj Yayıncılık, 6.bs., Ankara, 2005, s. 229.

Eğri üzerindeki bir noktanın eğiminin mutlak değeri, şimdiki dönemde ve gelecekteki tüketimin ikame oranını vermektedir. Marjinal Zaman İkame oranı adı verilen bu oran, eğer mutlak değer olarak birden büyük ise pozitif zaman tercihinin söz konusu olduğu söylenebilir. Marjinal Zaman İkame oranı mutlak değer olarak birden küçük ise, bugünkü tüketimden bir birim azaltıldığında, gelecek dönemde bir birimden daha az bir tüketime razı olmaktadır. Eğer Marjinal Zaman İkame oranı bire eşit ise tüketici, bugün veya gelecekte bir tüketim yapmak arasında herhangi bir ayırım gözetmemektedir (Frank, 1997: 162-163).

1.3.2. Bütçe Kısıtı

Bireyin, her bir dönemde yaptığı tüketimi c_1 ve c_2 ile göstermek üzere, tüketim sepetindeki malların fiyatlarının sabit kaldığı v ayrı dönemlerde sahip olunan paranın m_1 ve m_2 olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca, tüketici sahip olduğu servetten daha az tüketerek ödünç verilebilir fon piyasasında borç verir durumda olsun. Bu durumda tüketici $m_1 - c_1$ kadar tasarruf edecektir. Bu tasarruf ile r faiz oranı kadar gelir elde edecektir. Bu durumda ikinci dönemde,

$$\begin{aligned}c_2 &= m_2 + (m_1 - c_1) + r(m_1 - c_1) \\ &= m_2 + (1 + r)(m_1 - c_1)\end{aligned}$$

tüketim yapabilecektir. (Varian, 2003: 183). Tüketicinin, ilk dönemde elde ettiği gelirinden daha fazla tüketerek borçlandığı durumda ise, $c_1 > m_1$ olacaktır. Bu durumda, tüketici $c_1 - m_1$ kadar borçlanacak ve $r(c_1 - m_1)$ kadar faiz ödeyecektir. Bu durumda tüketicinin bütçe kısıtı ise,

$$\begin{aligned}c_2 &= m_2 - r(c_1 - m_1) - (c_1 - m_1) \\ &= m_2 + (1 + r)(m_1 - c_1)\end{aligned}$$

halini alarak ilk durumdaki ile aynı olacaktır.

Bu noktada, bütçe kısıtı denklemini yeniden düzenlenirse,

$$(1 + r)c_1 + c_2 = (1 + r)m_1 + m_2$$

$$c_1 + \frac{c_2}{1 + r} = m_1 + \frac{m_2}{1 + r}$$

şekline gelecektir. Her iki denklem için; ilk denklemde $p_1 = 1 + r$ ve $p_2 = 1$, ikinci denklemde de $p_1 = 1$, $p_2 = 1 + r$ eşitlikleri tanımlandığı durumda ise,

$$p_1x_1 + p_2x_2 = p_1m_1 + p_2m_2$$

elde edilmektedir. Bu durumda, ilk denklemde gelecekteki değere dayalı bütçe kısıtı; ikinci denklemde ise, bugünkü değere dayalı bir bütçe kısıtı sunulmaktadır (Varian, 2003: 184).

1.3.3. Dönemlerarası Tüketici Optimumu

Tüketici, çok dönemli fayda fonksiyonunu bütçe kısıtı altında maksimize etmektedir. Tüketicinin karşı karşıya olduğu bu kısıt şeklindeki tanımlanmaktadır: (Bulmuş, 2008: 60)

$$\sum_{t=1}^t m_t(1+r_{it})^{-1} = \sum_{t=1}^t c_t(1+r_{it})^{-1}$$

Bu eşitlikte; m tüketicinin dönemsel gelirini, r piyasa faiz oranını ve c dönemsel tüketimi ifade etmektedir. Eşitliğin sol tarafı, tüketicinin hayatının çeşitli dönemlerinde elde edeceği gelirin bugünkü değerini; sağ tarafı ise çeşitli dönemlerdeki tüketimin bugünkü değerini göstermektedir. Ayrıca, tüketici yaşamı boyunca elde ettiği bütün gelirlerin hepsini tüketmektedir.

Tüketicinin bütçe zaman kısıtını yeniden düzenlersek,

$$\sum_{t=1}^t m_t(1+r_{it})^{-1} - \sum_{t=1}^t c_t(1+r_{it})^{-1} = 0$$

$$\sum_{t=1}^t (m_t - c_t)(1+r_{it})^{-1} = 0 \text{ halini alacaktır. Bu bütçe zaman kısıtı altında}$$

maksimize edilecek Lagrange fonksiyonu,

$$G = [U = f(c_1, c_2, \dots, c_t)] + \lambda \left[\sum_{t=1}^t (m_t - c_t)(1+r_{it})^{-1} \right]$$

ise şeklindedir. Fonksiyonun kısmi türevleri alınıp sıfıra eşitlenerek c_t ve λ değerleri elde edilmektedir. Buna göre,

$$\frac{\partial G}{\partial c_t} = \left(\frac{\partial U}{\partial c_t}\right) - \lambda(1+r_{it})^{-1} = 0$$

$$\frac{\partial G}{\partial \lambda} = \sum_{t=1}^t (m_t - c_t)(1+r_{it})^{-1} = 0$$

bulunmaktadır. Bu eşitliklerden ise,

$$-\frac{\partial c_z}{\partial c_t} = \frac{(1+r_{it})^{-1}}{(1+r_{tz})^{-1}} = (1+r_{tz})$$

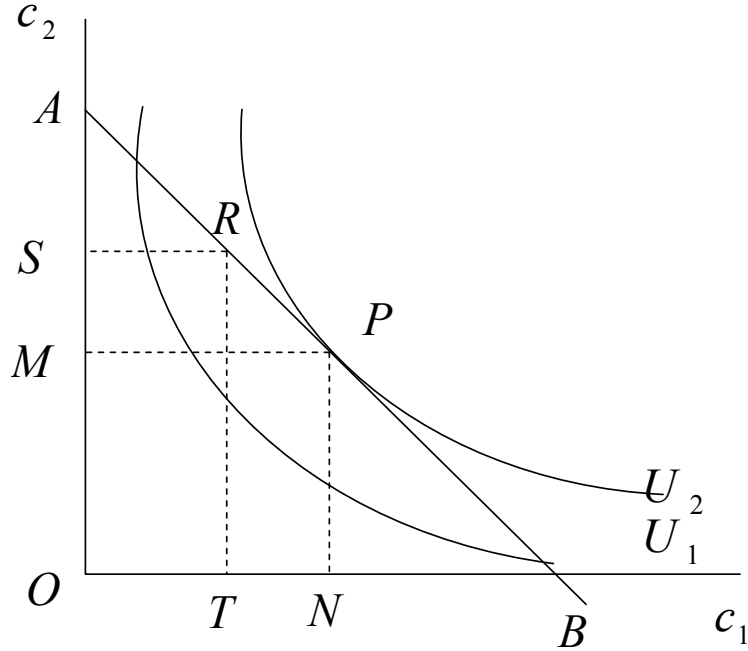
$$r_{tz} = -\left(\frac{\partial c_z}{\partial c_t}\right) - 1$$

elde edilmektedir. Yukarıda eşitliklerde; r_{tz} sermayenin ortalama ve marjinal getiri oranını ifade etmektedir. Tüketicinin fayda fonksiyonunun maksimizasyonu gerçekleştiği durumda, bu eşitlik tüketicinin zaman tercih oranına eşit olacaktır:

$$(Zaman Tercih Oranı)_{tz} = -\left(\frac{\partial c_z}{\partial c_t}\right) - 1$$

Tüm bu çözümlerden elde edildiği üzere, optimum dönem tüketim harcamaları bileşiminin gerçekleşebilmesi için tüketicinin zaman tercih oranı ile sermayenin ortalama ve marjinal getiri oranının birbirine eşit olması gerekmektedir. Ancak uzun dönemde gerçekleşebilecek bu durumda, tüketicinin geliri ve faiz oranları aynı biçimde dağılıyorsa, bu durumda tüketim rassal bir hal alacaktır (Bulmuş, 2008: 60-64).

Şekil 1.6. Dönemlerarası Tüketici Optimumu

Kaynak: İsmail Bulmuş, **Mikro İktisat**, Okutman Yayıncılık, 6.bs., Ankara, 2008, s. 65.

Şekilde de görüldüğü üzere, tüketici optimumunu gösteren P noktasında AB bütçe zaman doğrusunun eğimi, U_2 zaman kayıtsızlık eğrisinin eğimine eşittir. Bu durumda;

$$m_1 + m_2 + (m_1 - c_1)r_{12} = c_1 + c_2$$

$$c_2 = m_1(1 + r_{12}) + m_2 - (1 + r_{12})c_1$$

elde edilecektir. Buradan, AB doğrusunun eğimi $\frac{\partial c_2}{\partial c_1} = -(1 + r_{12})$ ve

$$r_{12} = -\left(\frac{\partial c_2}{\partial c_1}\right) - 1 \text{ olarak bulunmaktadır.}$$

Sonuç olarak, piyasa faiz oranı r ile tüketicinin zaman tercih oranının birbirine eşit olduğu noktada tüketici, dönemlerarası fayda fonksiyonunu maksimize etmekte ve optimum dönemsel tüketim bileşimine ulaşmaktadır. Buna göre, piyasa faiz oranında ortaya çıkabilecek herhangi bir değişme, tüketici açısından farklı bir

dönemlerarası tüketim bileşiminin ortaya çıkmasına neden olacaktır (Bulmuş, 2008: 66-72). Bu noktadan sonra, Neoklasik iktisadin en önemli ayaklarından olan refah iktisadının birinci ve ikinci temel teoremi açıklanacaktır.

1.4. Refah İktisadının Birinci Temel Teoremi

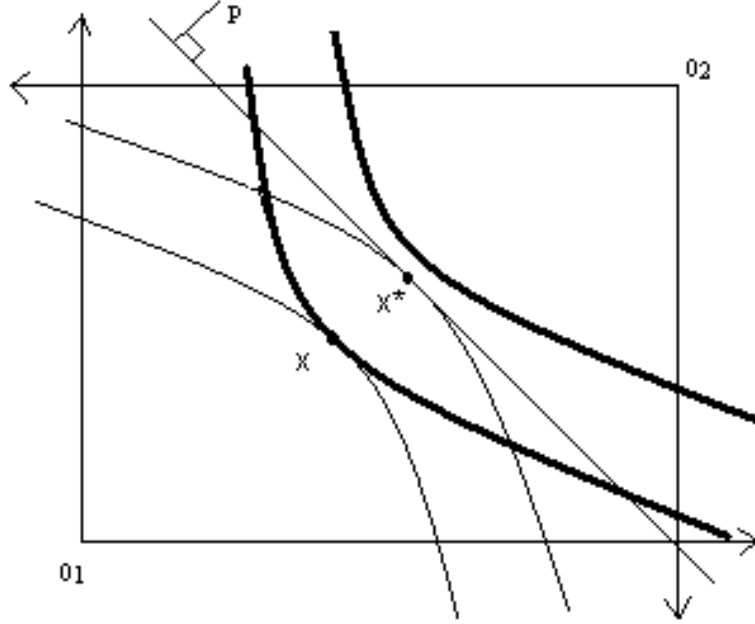
Refah iktisadının birinci temel teoremine göre, transferleri de içeren herhangi bir fiyat dengesi ve özellikle herhangi bir Walrasgil denge altındaki koşullar bir Pareto optimumudur. Rekabetçi piyasalar için bu durum, Adam Smith'in iddia ettiği piyasanın “görünmez el” özelliğinin biçimsel ve çok genel bir kanıtını sağlamaktadır. Bu sonuç için gerekli olan, tek ve zayıf şekilde tanımlanmış olan tercihlerin bölgesel ve henüz doyum noktasına gelmeyen durumda olmasıdır.

Tanım: Eğer her $x_i \in X_i$ ve her $\varepsilon > 0$ için $\|x_i' - x_i\| \leq \varepsilon$ ve her $x_i' \succ_{\square} x_i$ olan bir $x_i' \in X_i$ varsa, X_i tüketim serisi üzerindeki \succ_{\square} tercih ilişkisi bölgesel olarak henüz doyum noktasına ulaşmamıştır. Eğer bazı istenilen mallar mevcutsa bölgesel doyum noktasına ulaşmama durumu sezgisel olarak karşılanacaktır. Ayrıca eğer \succ_{\square} devamlı ve bölgesel olarak doyumsuzsa, herhangi bir kapalı tüketim serisi X_i sınırsız olmalıdır.

Önerme: Eğer tercihler bölgesel olarak henüz doyum noktasına ulaşmamışsa ve eğer x^* , y^* , p transferleri de içeren bir fiyat dengesiye (x^*, y^*) dağılımı Pareto optimumudur. Özellikle herhangi bir Walrasgil denge dağılımı Pareto optimumudur (Mas Colell vd., 1995: 549-551).

Doyum noktasına ulaşmama durumunun sonuç için önemi, bir Edgeworth kutu diyagramını gösteren aşağıdaki şekilde görülmektedir:

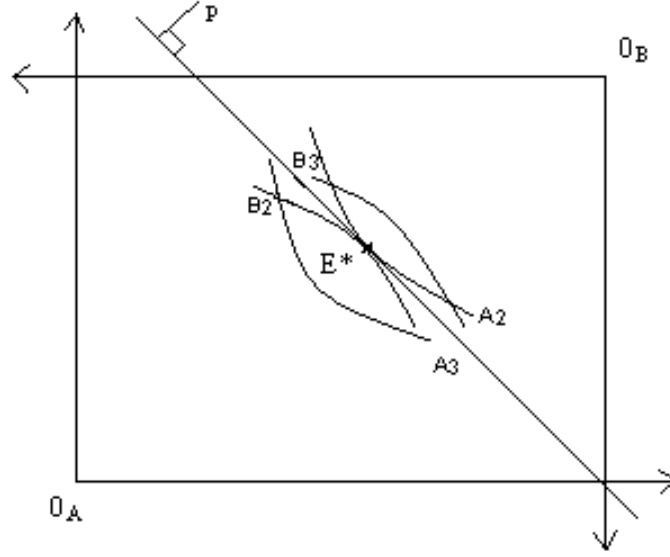
Şekil 1.7. Edgeworth Kutu Diyagramları

Kaynak: Andreu Mas-Colell, Michael D. Whinston ve Jerry R. Green, **Microeconomic Theory**, Oxford University Press, Oxford, 1995, s. 550.

Burada bölgesel olarak henüz doyum noktasına ulaşmama durumu birinci tüketici için tükenmektedir. (Birinci tüketicinin kayıtsızlık eğrisi kalın olanıdır). Bu açıdan, $p=(p_1, p_2)$ fiyat vektörü için bir fiyat dengesi olan x^* in dağılımı Pareto optimumu değildir. Birinci tüketici x 'in dağılımına hareket açısından kayıtsızdır ve çok fazla tekdüze tercihe sahip olan ikinci tüketici sert biçimde daha iyi durumdadır. Refah teorisinin birinci temel teoremini açıklamak için ise Edgeworth kutu diyagramından şu şekilde yararlanabilmektedir:

Şekil 1.8. Birleştirilmiş Edgeworth Kutu Diyagramları

Kaynak: Erdal M. Ünsal, **Mikro İktisat**, İmaj Yayıncılık, 6.bs., Ankara, 2005, s. 549.

Şekilde E^* noktasında rekabetçi genel denge sağlandığında, fiyat alıcı konumunda olan ve başlangıç donanımı kısıtı altında fayda maksimizasyonunu amaçlayan A ve B kişilerinin farksızlık eğrileri teğettirler. Dolayısıyla E^* noktası hem mübadelede genel dengeyi sağlayan hem de Pareto optimal dağılımı gerçekleştiren bir noktadır. Bu husus, tesadüfen ortaya çıkmamıştır.. Tam rekabet piyasalarında, fiyat alıcı konumunda olan ve bütçe kısıtı altında fayda maksimizasyonunu amaçlayan her kişi, farksızlık eğrisinin bütçe doğrusuna teğet olduğu noktada dengeye gelmektedir. Bir başka deyişle, tam rekabette tüketici denge koşulu, farksızlık eğrisinin eğimine tekabül eden marjinal ikame haddinin bütçe doğrusunun eğimine eşit olan nispi fiyat oranına eşit olmasıdır. Tam rekabette kişiler fiyat alıcı konumdadırlar ve bu nedenle de nispi fiyat oranıyla karşılaşılırlar. Bu açıdan da tam rekabette kişilerin bütçe kısıtı altında faydalarını maksimize etmeleri, marjinal ikame hadlerini birbirine eşitlemeleri, farksızlık eğrilerinin daima teğet olmaları anlamına gelmektedir (Ünsal, 2005: 549).

$$MRS_{AX, Y} = P_X / P_Y = MRS_{BX, Y}$$

Dolayısıyla, rekabetçi her denge bir Pareto optimumuna tekabül etmektedir. Bu önermeyi şu şekilde de ispatlamak mümkündür: Herhangi bir P denge fiyat vektörü ve bu fiyata tekabül eden E gerçekleşebilir durumu (arz ve taleplerin eşit olduğu) dikkate alalım. Aksi bir muhakeme ile E'nin Pareto optimumuna tekabül etmediğini düşünelim. O zaman, Pareto ölçütüne göre, kesinlikle E'ye tercih edilen bir E' gerçekleşebilir durumu olmalıdır. Başka bir deyişle, hane halkları arasında en az bir tanesi (örneğin i), kendisinin E'de satın alabileceği Q_i mal demeti yerine (E')'de önerilen (Q_i') mal demetini tercih edecektir. Diğer hane halkları için E'den (E')ye geçiş bir iyileşme veya bozulma getirmemektedir. Demek ki hane halkı i, eğer E denge noktasında (Q_i')yi satın almıyorsa, bunun nedeni P fiyatlarında ona fazla pahalı gelmesidir. Aynı nedenlerle, öteki hane halklarından her birine (E')'ünde verilen mal demeti, P fiyatlarından, en az E'de sahip oldukları mal demeti kadar pahalı gelmektedir. Buradan şu sonuca ulaşabilir: Hane halklarının elindeki mal demetleri toplamının değeri, P fiyatlarından, (E')'de, E'dekine oranla, kesinlikle daha yüksektir. Bu imkânsızdır. Çünkü E ve E' aynı ekonomiye ait gerçekleşebilir durumlardır. Görülmektedir ki, E'deki dengenin, bir Pareto optimumu olmadığını varsaymak sonuçta bizi çelişkiye götürmektedir. Böylece başlangıçtaki önerme kanıtlanmıştır (Guerrien, 1999: 70-71).

1.5. Refah İktisadının İkinci Temel Teoremi

İkinci temel refah teoremi, transferlerle oluşan bir fiyat dengesi gibi desteklenebilen bir Pareto optimumu altındaki koşulları vermektedir. İkinci refah teoremi birincisinden daha duyarlıdır ve geçerliliği ilave sınırlamalar gerektirmektedir: (Ünsal, 2005: 550)

Tanım: Eğer (w_1, \dots, w_I) olan refah düzeylerinde $\sum_i w_i = p \cdot \omega + \sum_j p \cdot y_j^*$ şeklinde bir dağılım varsa, $(\{(x_i, y_i)\}_{i=1, \dots, I}, \{Y_j\}_{j=1, \dots, J}, \omega)$ eşitliğini veren, (x^*, y^*) kaynak dağılımı ve $p=(p_1, \dots, p_2) \neq 0$ fiyat vektörüyle açıkça belirtilen bir ekonomi

veri iken; bu durum sözde fiyat dengesini (denge benzeri) oluşturur. Buna göre, $\sum w_i = p \cdot \omega + \sum_j p \cdot y_j^*$ öyle ki;

1-) Her j için; “ y_j^* ” Y_j 'deki karı maksimize eder. $p \cdot y_j \leq p \cdot y_j^*$ bütün $y_j \in Y_j$ 'ler için.

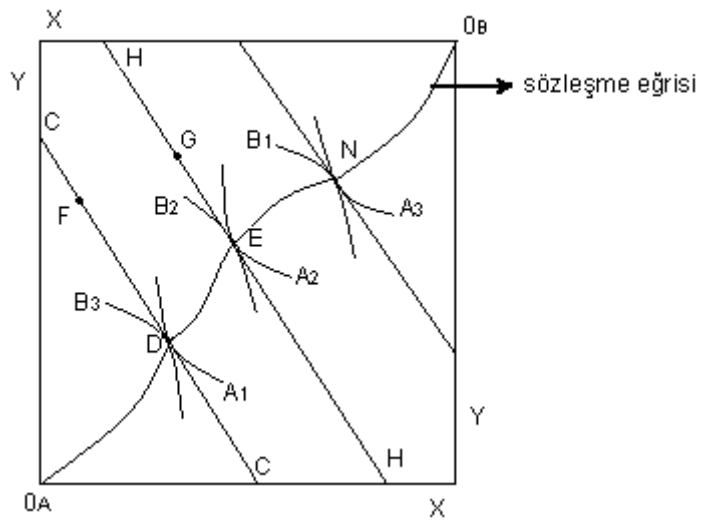
2-) Her i için; eğer $x_i \succ x_i^*$ ise $p \cdot x_i \geq w_i$

3-) $\sum_i x_i^* = \omega + \sum_j y_j^*$

Bu tanım, transferleri de içeren fiyat dengesi tanımının tercih maksimizasyonu koşulu dolaylı olarak anlatılmaktadır. Eğer x_i^* , $\{x_i \in X_i : p \cdot x_i \leq w_i\}$ serisinde tercih maksimizasyonu sağlanıyorsa $p \cdot x_i < w_i$ ile $x_i \succ x_i^*$ olmadığı bulunabilir. Bundan dolayı transferleri de içeren herhangi fiyat dengesi bir sözde fiyat dengesidir, yani denge benzeridir.

Refah iktisadının ikinci teoremi aşağıdaki şekil yardımıyla açıklanmaktadır:

Şekil 1.9. Edgeworth Kutu Diyagramları ve Sözleşme Eğrisi

Kaynak: Erdal M. Ünsal, *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık, 6.bs., Ankara, 2005, s. 551.

Bir ekonominin sözleşme eğrisi üzerinde bulunan hangi noktada olacağı başlangıç donanımının niteliğine bağlıdır ve başlangıç donanımı ekonominin sözleşme eğrisi üzerinde malların kişiler arasında eşit olmayan bir biçimde dağıtılmasına yol açabilir. Başlangıç donanımı F noktasınca ve nispi fiyat yapısı F noktasından geçen CC doğrusunca tanımlanan şekilde mübadelede Pareto etkin dağılım D noktasında gerçekleşmiştir. Şimdi, söz konusu temsili ekonomide hükümetin B kişisinin A kişisine göre çok fazla mala sahip olduğu D dağılımını adil bulmadığını ve X ve Y mallarını A ve B tüketicileri arasında yeniden dağıtarak dengeyi Pareto optimal dağılımı E noktasına çekmek istediğini varsayalım:

Yukarıdaki şekilde göre, piyasaların E noktasında dengeye gelmesi için, başlangıç dağılımının G noktası olması gerekir. Dolayısıyla hükümet başlangıç donanımını yeniden dağıtarak F noktasından G noktasına çekerse, piyasalar kendiliğinden E noktasında dengeye gelirler. Başka bir deyişle, sözleşme eğrisi üzerindeki her nokta-her Pareto etkin dağılım belirli bir başlangıç dağılımı için rekabetçi bir dengedir.

Bunu kanıtlamak için, bir Q gerçekleşebilir durumu ele alalım: Hane halkı i 'ye düşen mal demeti Q_i ($i = 1, 2, \dots$)'dir. Eğer Q bir Pareto optimumuna tekabül ediyorsa, herhangi iki mal arasındaki marjinal ikame oranları, burada eşit olacaktır. Örneğin eğer $M_i O_a/b(Q_i)$, Q_i 'de a ve b malları arasındaki marjinal ikame oranı ise, i hangi değeri alırsa alsın, $M_i O_a/b(Q_i) = P_a/P_b$ için P_a ve P_b sayılarını vermek kâfidir. Eğer bu rakamlar fiyat olarak kullanılırsa, o zaman Q bu fiyatlardan rekabetçi bir dengeyi göstermektedir. Çünkü burada faydanın maksimum kılınması koşulu (yani marjinal ikame oranlarının fiyatlar oranına eşit olması) sağlanmaktadır (Guerrien, 1999: 71-72).

Aslında bu önerinin ispatı için, yukarıdakilere oranla daha güçlü koşullar gerekmektedir. Çünkü bu öneri tercihlerin yani farksızlık eğrilerinin orijine göre dışbükey olduğu varsayımını yapmaktadır. Bu açıdan, refah iktisadının ikinci temel teoremi şu şekilde ifade edilebilir: Kişilerin farksızlık eğrileri orijine göre dışbükey olduğu sürece, sözleşme eğrisi üzerindeki her nokta (her Pareto etkin dağılım) belirli bir başlangıç dağılımı için rekabetçi bir dengedir (Ünsal, 2005: 551).

Sonuç olarak, refah iktisadının birinci temel teoremi rekabetçi bir ekonominin tüketimde dışsallıklar olmadığı sürece alternatif Pareto optimal dağılımların geometrik yerini temsil eden sözleşme eğrisi üzerinde olacağını ifade etmektedir. Refah iktisadının ikinci temel teoremi ise, etkinlikle eşitlik arasında bir açmaz olmadığını, eşit olmadığını düşünülen rekabetçi bir dengeden eşit olduğu düşünülen bir rekabetçi dengeye malları yeniden dağıtmak suretiyle geçmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir. Herhangi arzulan Pareto optimum payına ulaşmak için neyin gerekli olduğuna dikkat çekerek uyarıcı bir amaca hizmet etmektedir. Gerçek hayatta hükümetler dağılımda eşitlik sağlamak için vergilendirme yoluyla satın alma gücü transfer ederler. Ancak vergiler kişilerin iktisadi davranışlarında çeşitli sapmalara neden olarak etkinsizliklere yol açarlar. Bu nedenle etkinlik ve eşitlik arasında aslında ortadan kaldırılması pek mümkün olmayan bir çelişki vardır. Bu açıdan, refah iktisadının ikinci teoremini etkinlik ve eşitlik konuları arasındaki ilişkiye yönelik genel bir çerçeve olarak algılamak gerekmektedir (Ünsal, 2005: 551-552). İşte, bahsedilen tüm bu “iktisadi davranışlardaki sapmalar” ve nedenleri “Davranışsal İktisat” tarafından incelenmektedir.

1.6. Risk ve Belirsizlik Altında Karar Alma: Davranışsal İktisat

Günümüzde geleneksel tüketici teorisinin, rasyonellik varsayımı üzerine kurduğu modelin bir çok sorun içerdiği zamanla anlaşılmaya başlanmıştır. Bu teorisinin rasyonellik varsayımının geçerli olmadığı yönünde literatürde bir çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak davranışsal iktisat başlığı altında toplanmaktadır. Davranışsal iktisat tüketicinin karar alırken geçtiği bilişsel süreçleri basit bir rasyonellik varsayımına yıkmak yerine insanın gerçek doğasını ve psikolojisini ele almıştır. Böylece görülmüştür ki tüketici karar alırken, insan doğasının belli başlı özelliklerinden etkilenmekte ve bir çok durumda rasyonellikten uzak kararlar almaktadır. Aşağıda insan psikolojisini göz ardı etmeyen bu teoriler özetlenmiştir. Şüphesiz bu yeni yaklaşım çerçevesindeki çalışmalar çoğaldıkça insan psikolojisi ve tüketici seçimleri arasındaki ilişki daha da aydınlığa kavuşacaktır.

1.6.1. Beklenti teorisi (Prospect Theory)

Daniel Kahneman ve Amos Tversky 1979 tarihli *Econometrica*'da yayımladıkları makaleleriyle (Kahneman, Tversky, 1979) iktisat literatürüne yaptıkları en büyük katkılarından biri Beklenti Teorisidir. Bu makale aynı zamanda iktisat makaleleri arasında en çok atıf alan makalelerin başında gelmektedir.

Beklenti Teorisi, beklenen fayda teorisine alternatif olarak çıkmış bir kavramdır. Beklenen fayda teorisi riskli kararlar söz konusu olduğunda izlenecek en optimal yolun, klasik iktisat teorisinin öngördüğü rasyonel insan tarafından seçilecek yol olduğunu söylemektedir. Kahneman ve Tversky ise beklenen fayda teorisinin normatif bir model olduğunu söyler.

“Beklenen Fayda Teorisi risk altında karar verme analizini domine etmiştir. Genel olarak normatif bir rasyonel seçim modeli olarak kabul edilmiş ve örneğin iktisadi davranışın açıklayıcı modeli olarak sıkça kullanılmıştır. Bu sebeple mantıklı her insanın bu teorisinin varsayımlarına uyacağı kabul edilir ve gerçekten de insanlar çoğu zaman öyle de yaparlar.” (Kahneman ve Tversky, 1979: 263).

Beklenen fayda teorisine göre riskli bir karar alırken bireyler bir olasılık hesabı yaparlar ve kararlarını bu matematiksel olasılık hesabına göre verirler. Böylelikle verilen karar aslında toplam faydaya yönelik olur. Bu nesnel hesaba karşılık Beklenti Teorisi daha davranışsal bir çözüm öne sürer. Beklenti Teorisi'nde önemli olan toplam toplam fayda değil, değerdeki değişimdir.

“Beklenti teorisinin, beklenen fayda teorisine uyumsuz olmasının başlıca iki sebebi vardır. İlk olarak fayda olasılıklarda zorunlu olarak lineerken değer değildir. İkinci olarak, fayda nihai servete bağlıken değer (cari servetin bir türevi olan) kazanç ve kayıp terimleriyle ifade edilir.” (Sewell, 2011)

Örneğin,

- a) %50 olasılıkla 1000 kazanmak, %50 olasılıkla hiçbir şey kazanamamak
- b) Kesin olarak 450 kazanmak (Kahneman ve Tversky, 1979: 264).

Beklenen fayda teorisine göre bu iki seçenektan riskli olan ilk seçenek, risksiz b seçeneğine göre daha karlıdır. Oysa ki karar vericiler kesin kazanç içeren b seçeneğine yönelebilirler.

1.6.2. Çerçeveleme Etkisi

Kahneman ve Tversky 1981 tarihli makalelerinde (Tversky ve Kahneman, 1981) ortaya attıkları çerçeveleme etkisi kavramı ile bireylerin algılarındaki seçiciliği ve kararlarının sözsel ifadeler ile yönlendirilebileceğini açıklamaktadırlar.

İnsanlar kararlarında ve olayları değerlendirirken sözlü ifadelerden yoğun biçimde etkilenmektedirler. Soru sorulurken kullanılan kelimeler karar veren bireyin önyargıları ve kullanılan kelimeleri algılayış biçimleri ile şekillenir. Öyle ki birey anlam değişmese dahi kullanılan kelimelerin değişmesiyle verdikleri kararın tam tersini verebilirler.

Tversky ve Kahneman 1981 tarihli çalışmalarında ‘Asya Hastalığı’ örneği ile bu durumu incelemiştir. Stanford ve University of Columbia’da farklı iki gruba gerçekleştirdikleri ankette öğrencilere bir hastalığın tedavisi için uygulanacak yöntemler hakkındaki kararları sorulmuştur.

“Problem 1 [N=152]: Birleşik Devletler’in 600 kişiyi öldürmesi beklenen nadir görülen bir Asya hastalığı salgınına karşı hazırlanmakta olduğunu hayal edin. İki alternatif program önerilmektedir. Programların tahmin edilen kesin sonuçlarının şöyle olduğunu hayal edin:

Eğer A programı uygulanırsa, 200 kişi kurtarılacak. [%72]

Eğer B programı uygulanırsa 1/3 olasılıkla 600 kişi kurtarılacak ve 2/3 olasılıkla kimse kurtarılamayacak. [%28]

Bu iki programdan hangisini seçerdiniz? [...]

Problem 2 [N=155]

Eğer C programı uygulanırsa 400 kişi ölecek. [%22]

Eğer D programı uygulanırsa 1/3 olasılıkla kimse ölmeyecek ve 2/3 olasılıkla 600 kişi ölecek [%78]

Bu iki programdan hangisini seçerdiniz?" (Tversky ve Kahneman, 1981: 453)

İki problem arasındaki farka bakılacak olursa ne anlam ne de sayısal içerik yönünden bir farklılık olmasa da programların anlatımında sadece ölmek ve kurtarılmak ifadeleri yer değiştirdiği için kararlar ilk problemde A seçeneğinde yoğunlaşırken [%72] ikinci problemde D seçeneğinde yoğunlaşmıştır [%78].

Görülmektedir ki bireylerin kararları kelimelerden ve çerçeveden doğrudan etkilenir. Kahneman ve Tversky'nin bu bulgusu iktisadi kararların da sözsöz ifadeler sonucunda yönlendirilebileceğine kanıt oluşturur.

1.6.3. Çıpalama

Tversky ve Kahneman 1974 tarihli çalışmalarında (Tversky ve Kahneman, 1974) bireylerin karar verirken düştüğü yanılgıları ve hataları incelemiştir. Bulgularına göre belirsizlik durumlarında bireyler kullandıkları çeşitli basitleştirme yöntemleriyle, önyargılarına başvurarak kararlarını verirler. Bu yöntemler her insanın günlük hayatında farkında bile olmadan yaptığı ve son derece pratik çözümlerdir. Sabah güneşli havaya bakarak o gün yağmur yağmayacağını söylemek bunun bir örneğidir. Ancak burada söz konusu olabilecek hata günün sonunda aniden yağmur yağacağı veya havanın bozacağı ihtimalinin göz ardı edilmesidir.

Çalışmanın bulgularından bir tanesi bireyler kararlarını verirken, özellikle de sayısal tahminlerinde çıpa olarak adlandırılan çeşitli referans noktaları kullanmalarıdır. Makale için yapılan bir deneyde lise öğrencilerine 5 saniye içinde 1'den 8'e kadar olan sayıların çarpımının sonucu sorulmuştur (1x2x3x4x5x6x7x8). Bir başka gruba ise aynı sayılar 8'den 1'e doğru azalan bir seri verilmiş ve yine çarpımı sorulmuştur (8x7x6x5x4x3x2x1).

Sonuçlara bakıldığında doğru cevap 40320 olması gerekirken. Artarak giden seriye verilen cevap ortalama 512 iken azalarak giden seriye verilen ortalama yanıt

2250 olmuştur. Bu sonuç göstermektedir ki hızlı karar verilmesi gereken bu durumda ilk karşılaşılan sayılar büyükse tahmin de büyük, sayılar küçükse tahmin de küçük olmaktadır. Bu durum referans noktasını küçük veya büyük almakla ilgilidir.

Çıpalama hatası olarak adlandırılan bu durum iktisadi kararlarda da çeşitli hatalara yol açabilir. Örneğin değeri yükselişte olan bir hisse senedi hakkındaki yatırım kararını verirken yapılan bir çıpalama hatası, büyük zarara yol açabilir.

1.6.4. Zihinsel Muhasebe (Mental Accounting)

Thaler tarafından 1985 yılında (Thaler, 1985) ortaya atılan bu kavram bireylerin iktisadi kararlarından birtakım muhasebe işlemi yaptığını anlatır. Bu muhasebe işlemi bireylerin tüketim, yatırım gibi parasal kararlarını verirken belli bir parasal varlığı birden çok hesaba ayırması durumudur. Bir başka deyişle zihinsel muhasebe harcamaları toplam servete göre değil de toplam serveti küçük parçalara bölerek yapma durumu da denebilir. Bu bölme işlemi paranın kaynağına göre yapılabileceği gibi farklı bütçe kısıtları oluşturularak da yapılabilir. Shankar Vedantam'ın örneği (Vedantam, 2007) bütçe oluşturma durumunu ve bu durumun karmaşıklığını açıklar niteliktedir. Sinemaya gitmeye karar veren bir kişi 10\$ karşılığında aldığı biletini kaybettiğini sinemanın kapısında fark ettiğinde, tekrar bilet alma konusunda iki kez düşünecektir. Zira bu durumda bilet kendisine 10\$ yerine 20\$a mal olacaktır. Oysa aynı kişi 10\$ kaybettiğini sinema bileti kuyruğunda farkedirse o 10\$ kişinin zihnindeki sinema bileti hesabındaki bir kayıp olmadığından, duruma üzülse de bu kaybı sinemaya girme kararıyla ilişkilendirmeyebilir. Zihinsel muhasebe işlemi bu bağlamda rasyonellikten uzaklaşmaktadır. Zira toplam servetteki değişim, zihinde oluşturulan bütçeleri doğrudan etkilse de bireyler bu yanılgıyı kimi zaman gözetemezler.

Kayıp yerine kazanç durumu incelendiğinde “örneğin insanlar benzer oranlardaki maaş gibi zaten normalde de beklenen bir gelire kıyasla vergi geri ödemeleri, maaş primleri veya bağış gibi yollarla elde ettikleri gelirleri harcamaya daha fazla eğilimlidirler. (Phung, 2011) Bu durumda da harcama kararı, aynı

şekilde toplam servete eklenen bir para miktarı kaynağından ötürü farklı sınıflandırılarak verilmektedir.

1.6.5. Kayıptan Kaçınma

Kayıptan kaçınma kavramı Kahneman ve Tversky'nin 1979 tarihli çalışmasında önemli bir rol oynamıştır. Kayıptan kaçınma kavramı kayıpların, zararların bireylerin üzerinde kazançtan daha büyük bir etki yaptığını anlatmaktadır.

Kayıptan kaçınma bireylerin refah düzeylerindeki düşüslere karşı, artışlara nazaran daha hassas olma eğilimleridir. Kavram, Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin belirsizlik durumlarında karar verme ve beklenti teorisi teorisinde merkezi bir rol oynamıştır. (Benartzi, Thaler, 1993: 2)

Roler'in pazarlamacı örneği bu durumu şöyle açıklar:

“Eğer bir satıcı bir kişiye evinin izolasyonunu değiştirmesi ya da geliştirmesi gerektiğini söylüyorsa o kişiyi ikna edecek en etkili ifade aşağıdakilerin hangisi olabilir?

Evinizin izolasyonunu değiştirerek tasarruf etmiş olacaksınız.

Evinizdeki izolasyonu değiştirmeyerek para kaybetmiş oluyorsunuz.

İkinci ifade çok daha zorlayıcıdır, çünkü dikkati, bireyin o anki parasal zararına çekmektedir. Bu durumda para kaybetmek para kazanmaktan çok daha zorlayıcıdır.” (Roller, 2011)

Roller'in bu örneğinde birey evine izolasyon yaptırma kararını para kazanacağı bir yatırım, ya da tasarruf olarak görerek değil de zarar etmemek için verecektir. Bu durum kaybın insanlar üzerinde kazanca kıyasla çok daha etkili olduğunun bir göstergesidir.

1.6.6. Donatı Etkisi

Mental Accounting gibi donatı etkisi de bireylerin malları farklı değerlendirmesi, farklı fiyatlandırması durumudur. İlk kez Thaler'in incelediği (Thaler: 1980) bu kavram bireylerin kabul etme istegi (Willingness to accept) ve ödeme isteği (willingness to pay) arasındaki farkı anlatır.

Bireyler sahip oldukları mallara sahip olmadıkları mallardan daha fazla önem verirler. Bu sebeple de o mallara daha fazla paha biçerler.

“Şarap seven bir ekonomistin yıllar önce çok ucuza birkaç Bordeaux şarabı aldığını biliyoruz. Şarapların değeri fazlasıyla artmıştır. Şişesi satın alındığında 10\$ olan bir şarap şimdi bir açık arttırmada 200\$ etmektedir. Bu ekonomist şimdi bu şarabı arada sırada içmekte ancak bu şarabı ne satmak istemekte ne de şu anki fiyatına başka bir şişe satın almak istemektedir.

Thaler (1980) insanların genelde bir nesneyi satın almak için ödeyecekleri fiyattan daha fazlasını aynı malı satmak için talep etmesi gerçeğini donatı etkisi olarak adlandırmıştır.” (Kahneman vd., 1991: 193)

1.6.7. Ellsberg Paradoksu ve Belirsizlikten Kaçınma

Knight (Knight, 1921) bireylerin belirsizlik durumlarında verdiği riskli kararların kesin olmayan olasılıklardan çok riskli de olsa olasılıkların kesin biçimde bilindiği seçeneklere yönelik olduğunu savunmuştur. Bu her ne kadar belirsizlikten kaçınma çalışmalarının ilk örneklerinden olsa da konunun araştırmalarının gelişiminde en büyük etkiyi Ellsberg Paradoksu (Ellsberg 1961) yapmıştır.

Ellsberg Paradoksu, Beklenen Fayda Teorisi ile çelişmesi bu bağlamda önemlidir. Bunun yanı sıra bu çelişkinin sebebi bireylerin belirsizlikten kaçınmasına bağlanmaktadır.

“Kavanoz 1, birbirlerine oranları bilinmeyen kırmızı ya da siyah toplam 100 bilye içermektedir. Kavanoz 2 ise 50 adet kırmızı 50 siyah

bilye içermektedir. Kurada kavanozların birinden rastgele 1 adet bilye çekilecektir ve oyuncu, toplardan biri kırmızı/siyah ise 100\$ kazanacaktır. Ellsberg insanların 1. kavanozdan kırmızı veya siyah bilyelerin çıkma olasılığı arasında fark gözetmeyeceğini, aynı şekilde 2. kavanozdan kırmızı veya siyah bilyelerin çıkma olasılığı hakkında da fark gözetmeyeceğini tahmin etmiştir. Ancak insanlar ikinci kavanozdan kırmızı çıkmasını birinci kavanozdan kırmızı çıkmasına ve ikinci kavanozdan siyah çıkmasını birinci kavanozdan siyah çıkmasına tercih etmişlerdir. Bu tercihler kendileriyle çelişmektedir.” (Segal, 1986)

Normalde oyuncu birinci kavanozdaki oranı bilmemektedir. Birinci kavanozda ödüllü toptan daha fazla olma olasılığı da olsa, birey daha az olduğu ihtimaline oynamaktadır. Bu durumun sebebi bireylerin bilinmeyen risklerden çok kesin olasılıklı risklere yönelmesidir.

Davranışsal iktisat yaklaşımı, Geleneksel Tüketici Teorisinin insanı ele alış biçiminden farklı bir yola sapmıştır. Davranışsal İktisadın, tüketicinin karar alma süreçlerini analiz ederken kullandığı bu insan, geleneksel teoriden daha karmaşık düşünsel süreçlerden geçer. Bu yeni insan, özellikle belirsizlik ve risk altında (ki çoğunlukla tüketici böyle koşullar altında karar alır) hata yapabilmektedir. Davranışsal İktisat Yaklaşımına göre insan bir seçim yaparken karmaşık bilişsel süreçler işletmektedir. Bu bilişsel süreçlerin ne olduğunu aydınlığa kavuşturmak için de psikoloji biliminin yöntemleri ile çalışmak gerekmektedir. Bu yöntemler kullanılarak analiz yapıldığında görülmüştür ki insan, karar alırken duygularından ve düşünsel süreçlerden bağımsız bir ilkeye göre hareket etmemektedir. Rasyonellik ve maksimizasyon gibi birkaç basit ilkeye indirgeyemeyeceğimiz bu süreçlerin altında daha karmaşık bir yapı yatmaktadır. Bu yapının bugüne kadar ancak çok az bir kısmı aydınlatılabilmektedir. Bu çalışma, tüketicinin karar alma süreçlerinde işleyen bu yapıda ölüm kaygısının bir yeri olması gerektiği varsayımdan hareketle yola çıkmıştır. Ölüm gibi insan hayatını birçok yönden etkileyen bir olgunun tüketici seçiminde de etkisi bulunması olasıdır. Fakat çalışmanın üçüncü bölümünde bu iddiayı test etmeden önce ölüm olgusunun insan ve onun oluşturduğu kurumlar üzerine etkisinin incelenmesi faydalı olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM KAVRAMI VE ÖLÜM OLGUSUNA DİNİ, FELSEFİ VE PSİKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

Ölüm kavramı insanoğlu için diğer canlılarla kıyasla çok daha farklı bir anlam taşımakta ve bu durumdan hareketle de insanın yaşamı algılayış biçimini doğrudan etkilemektedir. Canlıların hayatta kalma içgüdüsünün yanında insan ölüm gerçeğinin farkında olan, ortalama yaşam süresini bilen, ölüm hakkında düşünen ve ölüm gerçeğine anlamlar yükleyen bir varlıktır. Varlığının bilincine ek olarak, yok olacağı gerçeğinin bilincine de hâkim olmak insanda, başlı başına insana ait, salt insancıl bir zaman algısı yaratmaktadır. Bu zaman algısı insana yaşamı boyunca izleyeceği yolu inşa etmesinde, o yolu yürümesinde ve tüm bu yolculuğu çözümlemesinde bir çapa vazifesi görür. Bir başka deyişle insan yaşamı bu “insancıl zaman algısı” paradigması içinde varlık bulur.

Zaman algısının yanı sıra ölüm gerçeğinin bilincinde olmak ve ölüm hakkında düşünmek insana yaşama biçimini belirleme ve yaşamı farklı şekillerde kavrama imkânını da vermiştir. Bu nedendir ki farklı kültürler, farklı dinler, öğretiler ve inanç sistemleri ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Ve hatta aynı sosyal ortamda, aynı kültürden ve aynı dine sahip insan topluluklarında dahi farklı inanç ayinlerinin uygulanması da yaşamı algılayış biçimlerindeki farklılıkların iyi bir örneğidir. Yaşamı algılayış biçimi hiç şüphesiz ölümü algılayış biçimi ile ilintilidir. Bu ilişkiye bağlı olarak da din ve ölümü algılayış biçimi arasında da bir birliktelikten söz edebiliriz.

“Ölüm insanın maddi varlığının sona ermesi olarak tanımlandığından ve manevi alan da, en mükemmelinden dinsel çerçeve olduğundan, ölüm ile din arasındaki bağlantı son derece açıktır. Ancak din doğası gereği değişmez olmak zorundadır.” (Aries, 1991: 10)

Ölümün kavranış biçimi kültürden kültüre, inançtan inanca değişirken, din hiç şüphesiz değişmeden varlığını korumak eğilimindedir. Ancak ölümün kültürden kültüre farklılık gösteren bu kavranış biçimleri de, belli iki sınır arasında bir noktada konumlanmaktadır. Bu sınırlar ise ölümün biyolojik ve metafizik boyutlarıdır.

Ölüm kavramının biyolojik sınırı insanın diğer canlılarından farksız olan sonudur. Her canlı gibi insan da doğar, büyür, yaşlanır ve ölür. Bu yönüyle biyolojik sınır metafizik sınıra göre kolay anlaşılabilir bir ölüm kavramıdır.

Metafizik tarafında ise ölüm kavramına ilişkin inanışlar, dini bilgiler, öğretiler başta olmak üzere birçok farklı kavrayış boyutu ortaya çıkar. Bu bağlamda sorulması gereken soruların başında “Ölüm Nedir?” gelmelidir. Zira ölümün farklı tanımları, ölüm tartışmalarını inceleyebilmek için hayati önem taşımaktadır.

Ölüm kavramının metafizik boyutundaki tartışmaların temelinde ise ölüm sonrası yaşam yatmaktadır. Ölüm sonrası yaşam, insanoğlunun tarih boyunca tartıştığı, merak ettiği, ancak buna karşılık cevabını hiçbir zaman alamadığı bir soru işaretidir. Dinler, inançlar ve felsefe başta olmak üzere yaşamın ve ölümün algılanış biçimini en çok etkileyen konu da yine ölüm sonrası yaşam tartışması olmuştur. Bu nedendir ki tarih boyunca sayısız cenaze ayinleri uygulanmıştır. Bu ayinleri farklı inanç sistemlerinin ölüm sonrası yaşamı kavrayış biçimleri ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bu sebeple farklı kültürlerin cenaze ayinlerini incelemek ikinci öncelik olarak gözükmektedir.

Ölüm hakkındaki felsefi tartışmalar ise bahsi geçen biyolojik ve metafizik sınırın arasında gerçekleşmektedir. Ölümün yaşamın sonu mu yoksa ölümden sonraki yaşamın başlangıcı mı olduğu tartışması insanoğlunu ölümün yanı sıra yaşam hakkında düşünmeye sevk etmekte, yaşam ve ölümün zıtlığını düşünmek ise başka bir soruyu ortaya çıkartmaktadır: Ölüm iyi bir şey mi, kötü bir şey mi?. Böylece ölümün felsefi boyutu incelenmesi gereken üçüncü konu olarak karşımıza çıkar.

Ölüm hakkında ortaya çıkan felsefi tartışmaların yanı sıra tekrar birey olan insana dönersek, tartışmaların psikolojik boyutu ortaya çıkmaktadır. Birey ölümü her ne kadar ait olduğu kültürün veya inançlarının ışığında kavrayabilse de kendisini ölüme farklı anlamlar yüklemekten, bir başka deyişle ölümü öznel olarak tanımlamaktan alıkoymaz. Bunun içindir ki ölüm sonrası yaşamda kendisini sonsuz mutlulukların, zevklerin beklediğine inanan bir kişi aynı zamanda hastalık boyutunda ölüm korkusuna da sahip olabilmektedir. Veya tam tersi, felsefedeki ölüm kötü bir şey midir? Tartışmasına benzer bir şekilde intihar kavramı da ölümün psikolojik boyutunda tartışılması gereken konular arasında gelmektedir. Böylelikle ölümün incelenmesi gereken dördüncü boyutunda ise ölümün psikolojik yönü bulunmaktadır.

2.1. Ölümün Tanımı

Ölüm her ne kadar genel geçer anlama sahip bir kavram gibi gözüксе de “Ölüm nedir?” sorusu en çok tartışılan sorulardan biri olmaktadır. Bu soru sadece felsefenin değil psikolojinin, etiğin ve büyük ölçüde de tıbbın yanıt aradığı soruların başında gelmektedir. Ölümün anlamını arayan tartışmalardan hareketle felsefede “ölüm düşüncesi” kavramı dahi doğmuştur.

2.1.1. Ölüm Düşüncesi

Ölüm düşüncesi kavramı en geniş anlamıyla ölüm hakkında yapılan felsefi tartışmaların geneline verilen isim olarak anlaşılabilir:

“Ölüm düşüncesi: [İng. idea of death; Fr. idée de la mort; Alm. idee der tod] Ölüm üstüne sorulan soruları, bu sorulara verilen yanıtları, bu yanıtlarda sunulan uslamamalar üzerine yapılan felsefe tartışmalarını derli toplu bir biçimde anlatmak amacıyla kullanılan, ölümün değişik yönleriyle ele alındığı felsefe çerçevesine ya da soruşturmasına gönderen felsefe izleği” (Ulaş, 2002: 1090).

2.1.2. Ölümün Materyalist Anlamı

Ölüm kavramı ele alınırken en fazla faydalanılan anlamı materyalist anlamı olmaktadır. Materyalistlere göre insan ve diğer canlılar sadece biyolojik varlıklardır. Yaşamın gerçekliği de yalnızca canlının biyolojik faaliyetlerinden ibarettir. Ölüm ise nefes almak, çoğalma, dolaşım gibi vücut fonksiyonlarının durması anlamına gelmektedir. Bu tanımıyla ölüm kavramı anlaşılması son derece basit gözükse de yine materyalist anlamında ölüm ile ilgi birçok tartışma halen devam etmektedir.

“ÖLÜM (*Os.* Mevt, Vefat, İrtihal, İrtihal-i dâr-i beka; *Fr.* Mort, Al. Tod, *İng.* Death, *İt.* Morte) Cansızlaşma... Yaşam karşılığı olarak kullanılan *ölüm* deyimini *canlı varlıklardaki yaşamsal görevlerin bir daha yinelenmemek üzere sona ermesi* önermesiyle tanımlanır” (Hançerlioğlu, 1978, Cilt 5: 23).

Materyalist görüş insanı sadece fiziksel bir varlık olarak görürken ruh kavramını ve insanların ruhu olduğu fikrini de reddetmektedirler. Böylece insanın duygu, düşünce, inanç bileşenleriyle donanmış içsel dünyası da sadece beyinsel bir takım aktivitelerin sonucunda gerçekleşmektedir. Ancak materyalist görüşün fikirlerini, ölümün tanımının tıbbi gerekliliğine bağlayacak bir başka tartışma da söz konusu olmaktadır. O da bir felsefi tartışma olarak, insan sadece vücuttan ibaretle vücudun yaşamsal işlevini bitirdikten sonra fiziksel olarak yok olmaması durumunda o kişinin ölü sayılıp sayılmayacağı tartışmasıdır.

“Bu gelenekten olan materyalistler insanları sadece fiziksel nesnelere kendi vücutları olduğu üzerinde durmaktadırlar. Bu görüşe göre, ruh yoktur. İnsanların psikolojik nitelikleri sadece beyinlerinin düzgün çalışması sebebiyle vardır. Böyle bir materyalist hayatta kalmak hakkında şöyle bir soru sorabilir “ben (= bedenim) ben öldükten sonra var olmaya devam edecek mi? Bu açıklama doğrultusunda, kişi yaşamını sürdürmeye devam eden bir insan bedeni olarak alınır” (Craig, 1998: 820).

Materyalist tanımın tıbbi tanım gerekliliğine yanıt vermesinin nedeni hiç şüphesiz tıbbın her pozitif bilim gibi rasyonalizm, pozitivizm ve hiç şüphesiz

materyalizmi yöntem olarak kullanıyor olmasıdır. Ancak ölümün tıbbi karşılığında da önemli bir tartışma söz konusudur. Bu tartışmanın iki görüşü olarak iki önerme kullanabiliriz:

“(D1) x $t=df$ zamanında ölür. x t zamanında yaşıyor olmaktan çıkar.” (Craig, 1998, 818)

“(D3) x $t=df$ zamanında ölür. x t zamanında devamlı olarak yaşıyor olmaktan çıkar” (ibid: 819)

(D1) tanımı (D3) gibi bir tanımın olmadığı varsayımı altında geçerli görünmektedir. Bu tanıma göre kişi belli bir zamanda ölür ve o kişinin yaşamı sona erer. Öldüğü andan itibaren yaşayan biri olarak kabul edilemez. Bu tanım ölüm kavramının en genel anlamını veriyor gibi gözükse de (D3) gibi bir tanımın ortaya çıkması (D1)’i yetersiz kılmaktadır. Hiç şüphesiz (D3) de (D1) tanımının yetersizliği üzerine var olmuştur.

(D3) tanımı bahsi geçtiği üzere tıbbi açıdan büyük önem taşımaktadır. (D3)’ün (D1) ile çatışmaktan çok, onu geliştirdiği de söylenebilir. Zira “ölmek” eylemine yüklediği zamansal anlam ile bireyin ölümünün gerçekleşmesinin ardından ancak “ölü” durumda olmaya sürekli olarak devam etmesi şartı altında ölümü tanımlar. Bir başka deyişle fiilen ölen bir canlının tekrar yaşama dönmesi durumu, süreli bir ölümlüğün ölüm olarak tanımlanmasını olanaksız kılar.

Süreli bir ölümlükten anlaşılması gereken genel olarak, tıbbi müdahaleler sonucunda veya vücut fonksiyonlarındaki süreli bir duruşu ardından tekrar yaşama dönmek olmalıdır. Bu noktada ise “beyin ölümü” kavramı ve dolayısıyla ölümün tıbbi tanım gerekliliği ön plana çıkar.

2.1.2.1. Ölümün Tıbbi Tanımı

Felsefi tartışmanın yanı sıra teknoloji ve tıptaki gelişmeler ölümün yeni tanımlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sebeple hangi durumların ölüm

olarak nitelendirileceği sorusu yüzyıllardır tıbbi tartışmaların merkezinde yer almıştır.

“İnsan hayatının kaydedildiği en eski çağlardan bu yana olumun; solunum ve kalbin birlikte durmasıyla oluştuğu görüşü hâkim olmakla birlikte, beyin ölümü tanımının gündeme geldiği 1968 yılından beri tartışmalar sürmektedir. Hekimlerce kullanılan yöntemler bilim ve teknolojinin ışığında, tıbbi ve sosyal kriterlerle belirlenmiştir. Hekimler ve kanun adamlarınca, önceleri kafanın kopması, kokuşma, çürüme, ağırlı uyarana yetersiz yanıt veya kardiyorespiratuvar aktivitenin kaybının gözlenmesi olum kriteri olarak kullanılmıştır. Tıbbi teknoloji ve donanımın değişmesi ile ek kriterler gündeme gelmiş, steteskopun keşfi ile kalp seslerinin yokluğu, termometrenin geliştirilmesiyle hipodermisinin varlığı, ya da EEG'nin keşfiyle de izoelektrik elektroen, sefalogramın varlığı kriterler arasında yer almıştır” (Berker: 2010, 26).

Görülmektedir ki ölüm tanımındaki değişimler teknolojidten doğrudan etkilenmiş ve ölümü tanımlamak üzere yapılan gözlemler genel fiziksel belirtilerden daha mikro belirtileri hedef alınarak yapılmıştır. Genel fiziksel belirtiler olan kalp atışı, nefes alma gibi fonksiyonlardan elektrosensefalografik (EEG) gözleme doğru detaylanan canlılık veya ölüm belirtisi gözlemleri hiç şüphesiz ölüme yeni anlamlar katmıştır.

EEG yöntemi kafa derisine bağlanan elektrotlar yardımıyla elektriksel beyin dalgalarının ölçüldüğü yöntemdir. Bu bağlamda sinir sistemi üzerindeki gözlemler günümüzde ölüm tanımında hayati önem taşımaktadır.

Beyin ölümü kavramı ise 1968'de ortaya atılmış ve ölüm tanımında en önemli yerlerden birine sahip olmuştur.

“Harward Medical School, 1968 yılında beyin ölümü konusunda ilk resmi tanımlamayı, geri dönüşsüz komada tüm beyin fonksiyonlarının kaybı olarak belirtmiştir. 1971'de Medical Royal Colleges tarafından daha da geliştirilerek, beyin ölümü; tüm beyin sapı fonksiyonlarının geri dönüşsüz kaybı olarak tanımlanmış ve bunu belirleyecek geçerli klinik testler beyin ölümü tanımının temelini oluşturmuştur. Daha sonraki yıllarda tıp teknolojisindeki gelişmeler ve artan klinik

deneyimle birlikte beyin ölümü taklit edebilen klinik tablolar daha acık belirlenmiş, beyin sapı fonksiyonları elektrofizyolojik olarak gösterilebilmiş, sonuçta bunun gibi doğrulayıcı testlerin de yardımı ile beyin ölümü tanısı için daha kesin ve acık ölçütler tanımlanabilmiştir” (Berker, 2010: 26-27).

1968 yılındaki ilk tanımdan itibaren beyin ölümü tanımlarındaki ilgi çekici noktalardan ilki ölümün tıbbi tanımlarındaki fiziksel komplikasyonlarının artışlarına benzer biçimde beyin fonksiyonlarının kaybı tanımlamasının kendisini beyin ölümü tanımında da elektrofizyolojik tespitlere bırakmış olmasıdır.

Tanımlardaki bir diğer önemli ayrıntı ise “geri dönüşsüz” ifadesidir. Bu ifade ile beyin ölümü tanımı (D3) ölüm tanımını desteklemektedir. Zira her ikisinde de ölümün süresiz olduğuna, geri dönüşünün olmadığına dikkat çekilmektedir.

Bu durumda beyin ölümü tanımlamasındaki değişimin sebebine de dikkat çekmek gerekir. Zira beyin işlevlerinin durduğu durumlarda kalp atışı veya nefes alma yaşam destek üniteleriyle sağlanabilmektedir. Ancak beyin sapının işlevsizleşmesi durumunda böyle bir yaşam desteğinden bahsedilememektedir.

“Kalp değil, beyin sapı yaşamsal faaliyetleri düzenleyen belli alan olarak kabul edildiğinden, beyin kökü ölümünü kalp ve diğer organların doğal olarak bir daha görevini yapamaması takip eder. Genel olarak kalp ve akciğerler iki hafta boyunca mekanik olarak çalıştırılabilirler. Ancak bu süre içinde sadece bir tanesi cesedi havalandırabiliyor olabilir. Beyin kökü ölümünün geri dönüşü yoktur.” (Lamb, 1978, 146-147)

Ölümün tıbbi tanımı kanunen de bir gereklilik olduğundan tanım tıp çevrelerince tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir. Tıp ve teknolojiye gelişmelere paralel olarak insan algısındaki ölüm kavramı da hiç şüphesiz değişmiştir. Bunun en önemli sebebi ortalama yaşam süresinin değişimi ve bu değişimin yaşam algısındaki etkisidir. Öyle ki beyin ölümü kavramı ortaya atılmadan önce veya beyin ölümü kavramının ilk ortaya atıldığındaki tanımıyla güncel tanımı arasında dahi farklılıklar vardır. Bu farklılığın açık örnekleri nefes almayan bir hasta tarihte ölü sayılmışken yıllar sonra beyin sapı ölümünün

gerçekleşmemesi durumunda ölü olarak nitelendirilemeyeceği veya 1968 Harvard tanımı ile 1971 Medical Royal College tanımı arasındaki 3 senede dahi bir insanın ölü veya diri olduğu konusunda uzlaşımın değişkenlik göstermesidir. Bir başka deyişle tıbben ve dolayısıyla kanunen değişen ölüm tanımı, bireyin ölü mü yoksa hasta mı sayılacağını ve en küçük ölçekte hasta ya da ölünün yakınlarının ölüm karşısındaki duruşlarını ve ölüm algılarını değiştirmiştir.

Ölmüş kişi için bir doktor tarafından ölüm raporu yazılmadan o kişi resmi olarak ölmüş kabul edilemez ve cenaze işlemleri başlatılamaz. Bunun sebebi ölümün tıbbi tanımına göre ölen kişinin kimliği doğrultusunda onaylanması gerekliliğidir. Nitekim herhangi bir şahıs tarafından ölü olarak nitelendirilen veya dikkatsizce yapılmış bir muayene sonucunda öldüğüne dair rapor yazılan bir kişinin aslında ölmediği gerçeğinin sonradan ortaya çıkması olayları sıkça yaşanmaktadır.

“Profesör Simpson yanında yazılmış intihar notları ve boş bir uyku hapı kabıyla bulunan sözde ölü bulunan 78 yaşındaki bir kadından bahsediyor. Kadın bir halk morguna taşınıyor; orada onun kimliğiyle ilgilenen bir polis memuru altı saat sonra kadını nefes alırken bulmuştur” (Mant, 1968: 14).

Bu gibi yanlış teşhislere karşı doktor tarafından verilecek bir ölüm raporu kanunen bir gerekliliktir. Aksi takdirde henüz ölmemiş birinin gözlerini morgda açması gibi durumlar muhtemel olacaktır.

2.1.3. Ölümün Düalist Görüşe Göre Tanımı

Materyalistlerin yaşamı bedenden ibaret görmesi ve ölümü sadece fiziksel olarak nitelemesinin yanında düalist görüş bedene ruh kavramını da ekler. Onlara göre insan hem bir bedene hem de bir ruha sahiptir. Ruh ve beden ise yaşam boyunca birlikte hareket ederler. Ölüm ise beden ve ruhun birlikteliğini bitiren durum olarak görülebilir.

“Böyle bir filozofa göre, hayatta kalmayla ilgili soru şu şekilde ortaya konabilir: ‘Ben (=bu beden ve ruhun birleşimi) ölüm tarafından ayrıştırıldığında ve parçalarım farklı yönlerine gittiğinde var olmaya devam edecek miyim?’ Düalizmin bu tip metafizik varsayımlarını bir

kere kabul ettiyse cevap hayır olarak gözükmektedir.” (Craig,1998: 821)

Yaşam beden ve ruhun beraberliğine dayanırken, ölüm ise bu ikiliyi ayırıyorsa birey öldükten sonra varlığını sürdüremez. Ruh varlığını sürdürse dahi kişinin varlığını öldükten sonra sürdürdüğü söylenemez, çünkü düalist görüş kişiyi beden ve ruhun birleşimi olarak tanımlamaktadır. Bu ikiliden birinin varlığının sona ermesi bireyin varlığının da sona ermesi anlamına gelecektir.

Düalist görüşün kişiyi beden-ruh birlikteliği görüşünün dışında bireyi ruhun bedene dönüşmüş hali olarak gören bir düalist görüşten de söz edilmektedir.

“Bu görüşe göre her yaşayan insan bir bedene iliştirilmiş bir ruhtur. [...] İnsanların bu metafiziksel kavramını kabul eden bir filozof hayatta kalmak ile ilgili soruyu şu şekilde kavrar: ‘Ben (=ruhum) bedenim öldükten sonra tecrübe edinmeye devam edecek mi?’ Kimileri bunu reddetse de bu sorunun doğru cevabı makul bir şekilde evettir...” (Craig, 1998: 821)

Düalist görüşün bu yönünde her ne kadar beden ve ruh birlikteliğinden yine söz edilse de ruh insan varlığının aslı olarak ele alınmaktadır. Bu durumda bedene bürünmüş ruhun bedeni kaybetmesinden sonra da tecrübe edinmeye, farkında olmaya, bir şekilde yaşamaya devam edeceği söylenebilir. Nitekim bu durum kişi için de geçerlidir zira **ben** ve ruh aynı varlıklardır.

Plato da düalist görüşü savunur. Phaedon’da Socrates’in diyaloglarında düalist görüş oldukça belirgindir. Ölüm hakkında tartışan Simmias ve Socrates ruh ve beden birlikteliği konusunda hemfikir olurlar.

“... Ölüm diye bir şeyin olduğuna inanıyor muyuz?

Kesinlikle, diye yanıtladı Simmias.

O ruh ve beden ayrılığı değil midir? Ve ölü olmak ta bunun sona ermesidir; ruh kendi içinde var olduğunda, ve bedenden serbest bırakıldığında, ve beden ruhtan serbest bırakıldığında, bu ölümden başka nedir?” (Platon,[Jowett] 1937: 447)

İlahi dinlerin beden ve ruh hakkındaki görüşleri de düalizm çerçevesinde değerlendirilebilir. Zira ilahi dinler ruhun ölümsüzlüğünü savunurlar ve ölüm sonrası yaşam hakkında ipuçları verirler.

2.1.4. Farklı Kültür ve İnanışlarda Ölüm

İnsanoğlu kendi varlığının da ölüm gerçeğinin de farkında olan bir varlık olarak kültür, inanç ve yaşamlarını ölüm bilinciyle yaşamıştır. İlk insanlardan günümüze kadar farklı kültürler, farklı biçimlerde yaşamışlar, farklı tanrılara dua etmiş, farklı biçimlerde de gömülmüşlerdir. Farklı biçimlerde gömülmek ölümü de farklı anlamak, tanımlamak anlamına gelmektedir. Zira ölüm sonrası yaşama inanmayan bir toplumun ölülerini değerli eşyalarıyla gömmesi veya bedene dini anlamlar yükleyen bir kültürün ölülerinin bedenleri için farklı bir ayin düzenlememesi veya bedeni değil de sadece ruhu önemseyen bir kültürünkine benzer bir cenaze töreni gerçekleştirmesi beklenemez.

Aynı şekilde bir kültürün ölümü algılayış biçimi, o kültürün yaşamı algılayış ve onu yaşayış biçimi ile ilgili de birçok bilgi vermektedir. Bu bağlamda eski bir topluma veya kültüre ait bir mezar araştırmacılara o kültürün insanların yaşamları hakkında, o toplumun ekonomik, sosyal, hiyerarşik, siyasi yapısı hakkında yüklüce bilgi veya önemli ipuçları verir. Denebilir ki bir toplumun ölüm kültürü bir bakıma o toplumun yaşama kültürünü ve dolayısıyla yaşam ile ölüme karşı duruşlarını da simgeler.

Bulunan bir mezar içinde ölüyle birlikte gömülen eşyalar o toplumun ölüm sonrası yaşamın varlığına inandığını, eşyalar arasındaki süs eşyaları süsleme sanatlarının geliştiğini, balık kancaları ekonomisinde balıkçılığın önemini, benzer heykelcikler çok tanrılı bir dine inandıklarını, metal eşyalar madenciliğin gelişmişliğini gösterebilir.

Bu sebeplerle bireylerin ekonomik kararlarında ölüm bilincinin önemine varmak için toplumların ölümü nasıl gördüklerini kısaca gözden geçirmeli ve böylece farklı kültürlerin yaşamları hakkında ipuçlarına varmak bu çalışma için önem taşımaktadır.

2.1.4.1. Ölüm Sonrası Yaşam

“ ‘Dolayısıyla ruh vücuttan ne zaman sahiplenirse sahiplensin onunla birlikte yaşamı da getirir?’

‘Evet getirir’

‘Yaşamın bir zıttı var mı yok mu?’

‘Evet var’

‘Ne?’

‘Ölüm’

‘Önceki uzlaşmamızı takiben, ruh hiçbir zaman kendisine eşlik eden zıttını kabul etmez mi?’

‘Kesinlikle’

‘Çok güzel. Peki, ölümü kabul etmeyene ne diyoruz?’

‘Ölümsüz’

‘Peki, ruh ölümü kabul etmez mi?’

‘Hayır’

‘Dolayısıyla ruh ölümsüzdür.’

‘Evet, ölümsüzdür’

‘Güzel’ dedi Socrates, ‘Kanıtlandı diyebilir miyiz? Ne düşünüyorsun?’

‘Tamamen, Socrates.’”

Phaedo, trans. Hugh Tredennick, 105D” (Ayer ve O’Grady, 1994: 346-347)

Platon’un Phaedo’sunda Socrates’in ölüm hakkında söylediklerinden ilki düalist görüşü savunduğunun kanıtı olan ruh ve beden birlikteliğiydi. Düalist görüşünden hareketle devam eden diyalogda Socrates bu sefer ruh hakkındaki görüşlerini dile getirir, daha doğrusu her zaman yaptığı gibi karşısındakine sorular sorarak kendi fikirlerini ona söyler, sonuç olarak ise onu ikna eder. Düalist görüş için oldukça önem taşıyan diyaloglarından olan bu bölüm ruhun ölümsüzlüğünü ele alır. Ruh bedene yaşamı getirir. Yaşamın tersi ölüm olduğundan ruh getirdiği yaşamın zıttını, yani ölümü kabul etmez. Bu sebeple ruh ölümsüzdür.

Düalist görüş ruhun ölümsüz olduğunu söyleyerek ölüm sonrası yaşamın da varlığını kabul etmiş sayılır. Öyle ki, ölümsüzlük fiziki dünyada bedenlen mümkün olamıyorsa metafizik bir inanışla karşı karşıya olunduğu gerçeği öne çıkar. Beden

ve ruh ikilisi ölüm tarafından birbirlerinden ayrıldıktan sonra ruh varlığını sonsuza kadar sürdürüyorsa, yani ölümsüzse bu ölümsüzlük fiziki bir ölümsüzlük değil, metafizik bir ölümsüzlüktür.

Hiç şüphesiz dini inanışlar için ölüm en önemli kavramlardan biridir. Tarih öncesi avcı toplayıcılardan yerleşik düzende yaşayan toplumlara, eski Yunan'dan ilahi dinlere kadar her farklı inanışın çekirdeğinde şüphesiz ölüm kavramı yatmaktadır. Zira dinler için ölüme bir anlam kazandırmak, yaşama bir anlam kazandırmak anlamına gelir. Ölüm sonrası yaşamın olmadığını bilen bir toplum için yaşamak da bir o kadar anlamsız gelecektir.

Ölüm kavramının inanç sistemlerinin merkezinde olmasının bir diğer nedeni ise bir bakıma siyasi, daha yumuşak bir tabirle toplumsal düzenin devamlılığını sağlamak amaçlıdır. Yaşayan hiç kimsenin hiçbir zaman öğrenemeyeceği tek durum ölümdür. Bu sebeple de ölüme yüklenecek her anlam dinlerin en güçlü silahı olacaktır. Bir başka deyişle birey ölümü yaşadığı sürece tecrübe ederek öğrenemez. Dinler ise ölüm sonrası yaşam hakkında bilgi vererek toplumların düzen içinde olmasını sağlar. Dinlerin ölüm sonrası yaşam hakkında söyledikleri mantık çerçevesinde toplum düzenini korumak adına faydalıysa da, bu silah veya araç içinde korku mekanizmasını da barındırmaktadır.

Dinler ölüm sonrasında ölümsüz olan ruhun tecrübe edinmeye devam edeceğini söylemektedir. Bu da demek oluyor ki edinilecek tecrübeler mutluluk verici olabileceği gibi acı verici de olabilir. Bu acı ve mutluluk tecrübelerinin edinileceği gerçeği ise mutluluğu kimlerin, acıyı kimlerin çekeceği sorularını ortaya koyar. İşte bu noktada dinlerin öğretileri veya kuralları yaptırım kazanmış olur. Toplum düzeninin korunması hırsızlık, cinayet, adaletsizlik, eşitsizlik gibi düzen bozucu etmenlerin ortadan kaldırılmasıyla sağlanacağından, fiziksel ölüm sonrasında ruhun cezalandırılması veya ödüllendirilmesi durumu o dine inananlar için büyük bir caydırıcılık doğurur. Buna ek olarak ruhun ölümsüz olması durumu da kazanılacak ödülün veya verilen cezanın sonsuza kadar süreceği gerçeğini de beraberinde getirir.

“Ruhlarımızın vücutlarımız öldükten sonra yaşamaya devam edeceğine inanan düalistlerin bu sorulara basit bir cevabı vardır. Onlar ölümden tecrübeler edinmemizin sona ermeyeceğini söyleyebilirler. Cehenneme gidersek sonsuz azapta ıstırap çekeceğiz. Bu sebeple ölüm bize zarar verebilir ve (eğer kötü biri olmuşsak) bizim için ölümden korkmak da oldukça akla yatkındır. Ölümümüz tecrübe edebileceğimiz en kötü ve en uzun ıstırap döneminin başlangıcını işaret edecektir” (Craig, 1998: 820).

Ölüm korkusu hem psikoloji hem de felsefe bölümleri altında incelenecek olsa da ölüm sonrası yaşam söz konusu olduğunda bahsedilmeden geçilemeyecek bir durumdur. Zira ölüm sonrası yaşam fikri bahsedildiği üzere ödüllendirilme veya cezalandırılma üzerine kurulmuşsa ölüm korkusu da bir şekilde, bilinçsizce ancak çoğu zaman da bilinçle insanlara dikte edilmiş bir korkudur. Ödüllendirilmek için çalışmak ile cezalandırılmamak için çalışmak arasında ise fark edilebilir bir sınır bulunmamaktadır. Bu yüzden de o dinin mensupları için dinin koyduğu kurallar doğrultusunda korku ve azimle yaşamaktan başka bir çare kalmamaktadır.

2.1.4.2. Ölüm Kültürü

Eski kültür ve inanışlar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda ölüm kavramının tarihin her döneminde, her kültür ve inanış için en önemli yerlerden birini tuttuğunu biliyoruz. Eski çağlardan günümüze kadar kültürler ölüm ile ilgili fikirlerini gerek ayinlerine, gerekse sanat yapıtlarına yansıtmışlardır. Günümüzde dahi dünya üzerinde farklı veya aynı coğrafyalarda çok çeşitli inançlar ölümü kendilerince yorumlamakta, yaşamlarını bu inanışlar üzerine kurmaktadır.

Ölüm üzerine en geniş araştırmaları yapmış olan yazarlardan Michael Kerriganın *the History of Death Burial Customs and Funeral Rites, From the Ancient World to Modern Times* kitabı ölüm üzerine yayınlanmış en detaylı çalışmalardan biridir (Kerrigan, 2007).

Ayrıca Phyllis Palgi ve Henry Abramovitch’in *Annual Review of Anthropology*’de yayınlanmış 1984 tarihli makaleleri *Death: A Cross-Cultural*

Perspective adlı makaleleri de ölümü antropolojik olarak inceleyen bir başka önemli kaynaktır.(Palgi ve Abramovitch,1984)

Antropolojik çalışmalara ek olarak ise Philippe Aries'in Türkçeye de çevrilmiş olan *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları* adlı kitabında ise batı kültürünün ölüme bakış açısı sanatsal, edebi bir inceleme olarak ele alınmıştır (Aries,1991). Ölümün kültürel yönünü incelemek için başlıca kaynaklardan bu üçü oldukça önemlidir.

2.1.4.2.1.Farklı Kültürlerde Ölümün Resmileşmesi

Ölüm gerek materyalist, gerekse düalist anlamda mutlaka belli bir zaman biriminde gerçekleşir. Belli bir zaman biriminden anlaşılması gereken ise kültürden kültüre değişmeyen, genel geçer bir zaman birimi olmamalıdır. Çünkü bir kişinin ölü kabul edildiği an da kültürden kültüre farklılık göstermektedir.

Materyalist görüşe göre bedensel faaliyetlerin durduğu an ölümün gerçekleştiği andır. Bahsi daha önce de geçtiği üzere eskiden kalp atışının veya solunumun durması ölüm ilanı için yeterliyken, artık beynin elektriksel faaliyetlerinin gözlemlenmesi sonucu ölüm teşhisi konması da söz konusu olmaktadır. Her durum için gözlem sadece beden üzerinden yapıldığından ve ruhun varlığı kabul edilmediğinden materyalist görüş için ölüm tek zamanda olur; o zaman ise yaşamsal faaliyetlerin durduğu andır.

Ölüm zamanı hakkındaki inanışlar ise düalist görüş dâhilinde sayısını arttırır. Düalist görüşlü kültürlerde doğal olarak ölüm anı sadece yaşamsal faaliyetlerin durduğu bir an değil, çoğu zaman ruhun bedenden ayrıldığı zamandır.

Kimi Hindu dinine göre ölüm cenaze ayininde gerçekleşir. Bu inanışa göre ölümün gerçekleşmesi ancak yakılmakta olan cesedin kafatasının çatlaması ile gerçekleşebilir.

Başka bir inanışa göre ise ölümün resmileşmesi için bedenin çürütmesi beklenir. Ve hatta ölü için ikinci bir cenaze yapılır. Bu cenaze için ise ceset

mezardan çıkartılır. Sonrasında ise mezardan çıkartılan kemikler için yeni bir cenaze töreni daha yapılır.

“Ancak birçok kültürde ölmüş kişi bedeninin çürümesi tamamlanana kadar ölü olarak kabul edilmez. Bu sebeple -bu kez etten ayrılmış olan- kemik kalıntılarının düzgünce gömülebileceği ikinci bir cenaze töreni yapan bir yöntem Endonezya'nın ücra adalarında hala uygulanmaktadır. Benzer bir görüş Madagaskar geleneği olan famadihana bir diğer deyişle ölüyü mezardan çıkarma ayininin ve son defin işlemi için 'kemiklerinin geri dönmesinin' altını çizer.” (Kerrigan, 2007: 8)

Zerdüştlük dininde ise ölülerin açık havada bırakılmasıdır. Böylece kuşlar ölünün etlerini kemiklerinden ayırarak yiyebilir. Etleri yenmiş olan ölünün iskeleti için ise bir cenaze düzenlenir. Endonezya'da ölülerin gömülmediği bir kültür de halen yaşamaktadır. Ölüler kumaş ile sarılarak evde, evin bir parçası olarak durmaya devam eder. Özellikle çok tanrılı dinlerde ve ilkel kabilelerde ölüme yüklenen metafizik anlamlar, ortaya çıkardığı farklı ölüm kavramları ile farklı ayinler, uygulamalar yaratmıştır.

2.1.4.2.2. Çok Tanrılı Yerleşik Kültürlerde Ölüm

Tarih boyunca gerek göçebe toplumlar, gerekse yerleşik kültürlerde özellikle semavi dinlerin ortaya çıkışından ve yayılışından önce çok tanrılı dinler geniş ve çeşitli inanç sistemleri olarak yaşanmıştır. Çok tanrılı dinler ortaya çıktığı toplumun coğrafi, ekonomik, sosyal yaşantısından doğrudan etkilenmiştir. Örneğin bir Akdeniz medeniyeti olan Antik Yunan Şehir Devletleri için deniz tanrısı Poseidon'un önemi ve ona tapınma ihtiyacı, bir tarım toplumu olan Eski Mısır'dan çok daha yüksektir. Aynı şekilde ekonomisi tarıma dayanan Mısır için de mevsimler ve hiç şüphesiz güneşin önemi yüksektir. Bu yüzden Mısır'da da güneş tanrısı olan Ra'ya bir deniz tanrısından çok daha fazla ihtiyaç vardır.

Görülmektedir ki çok tanrılı dinler toplumun günlük yaşamı ile iç içedir. Bu sebeptendir ki bu toplumların ölüm algıları ile yaşam algıları ve dolayısıyla pratik yaşam arasında güçlü bağlantılar bulunmaktadır.

a) Eski Mısır'da Ölüm

Eski Mısır medeniyeti batı kültürünü, tek ve çok tanrılı dinler ile mitolojileri en çok etkilemiş medeniyetlerin başında gelmiştir. Semavi dinlerin ortaya çıkmasından yüzyıllar önce kurulan en büyük medeniyet olan Mısır hakkındaki araştırmalar hala devam etmekte ve birçok konu sırrını hala korumaktadır. İskenderiye Kütüphanesi'nin Roma saldırıları sırasında yanması Mısır hakkında sayısız bilginin de yok olmasına yol açmış ve bu sırların aydınlatılmasını zorlaştırmıştır.

Mısır bir tarım toplumu olması ve tarımsal ürünlerinin ticareti yapmaları sebebiyle Nil Nehri'ne bağımlıydılar. Bunun dışında dağlar ve çöllerle çevrili olması nedeniyle coğrafi olarak izole bir toplumdur. Ancak Nil sayesinde verimli topraklara sahiplerdi ve yine Nil ve Akdeniz sayesinde ticaret imkânları gelişmişti. Düzenli bir yerleşik hayata sahip olmaları ile de büyük bir medeniyet kurmaları mümkün olabilmıştır.

Çok tanrılı bir medeniyet olan Mısır toplumu için yaşam da ölüm de tarımsal faaliyetlerle birliktelik halindedir. Bir zaman döngüsü olarak bir yıl içinde toprak ekilir, toprakta çalışılır, hasat alınır ve sonbaharda bitkiler solar. Bu bir senelik doğal yaşamsal döngü günlük yaşamda da bir benzerlik gösterir.

Günlük yaşamdaki bu döngü, karmaşık bir ekonomik sistem içindeki bireyleri de etkilemektedir.. Gün bir bakıma yaşamın ve tarımın bir şekli olarak düşünülebilir. Gündelik yaşamda uyanış, çalışma, uyuma ve tekrar uyanış doğada mevsimlerle, insan yaşamında ise doğum, yaşam, ölüm ve tekrar doğuş olarak gerçekleşir.

Bu durum Mısırlıların ölüm sonrası yaşam hakkındaki fikirlerini de yansıtmaktadır. Diğer düalist görüşlere ek olarak Mısır'da beden ve ruhun ikisinin de daim kalabileceği görüşü hâkimdir.

“Mısırlıların inanışlarına göre, insan iki elemandan teşekkül ediyordu: Vücut ve Ruh. Bu iki eleman ölümden sonra da baki kalabilirdi. Eğer bir insan Oziris önünde bütün günahlarını affettirebilir ve tamamen

günahsız olarak kalabilirse cennette yeniden yaşayabilirdi.” (Afet İnan, 1992: 231)

Görülmektedir ki Mısırlılar da ölüm sonrası yaşam için bir ödüllendirilme ve cezalandırılma fikrine sahiptir. Bu fikir de gömme ayinlerini etkilemiştir. Bunun en açık örneği hiç şüphesiz Mısır’da bulunan mezarlardır. Mısır mezarlarında günlük yaşama ait birçok eşya da bulunmuştur. Zira, Mısırlılara göre ölüm sonrası yaşam da, gerçek yaşama benzer. Tekrar doğum inancının bir başka göstergesi de Eski Mısırlıların ölümlerini cenin pozisyonunda gömmeleriydi. Sonraları uygulama düz ama yüzü doğuya bakacak şekilde gömme halini almıştır. Doğu yönünün doğumu, batının ise ölümü simgelediği açıktır.

“Hanedanlık zamanlarında –bir başka deyişle firavunlar dönemine gelmeden önce- Mısır insanları ölümlerini mezarlarda zemine gömerlerdi. Onları kıvrılmış bir şekilde, tahmin edilebileceği gibi cenin pozisyonunda, öteki dünyada tekrar doğacak biçimde yerleştirirlerdi. M.Ö. 2686’dan sonra, bilim adamlarınca Eski Krallık olarak bilinen dönemin yıkılışıyla, düz biçimde yüzleri doğan güneşi karşılamak için doğuya dönük yerleştirilirdi.” (Kerrigan, 2007: 48)

Oziris’in hem yer altı hem de bereket tanrısı olması da bir başka önemli noktadır. Çünkü ölen kişi, ödüllendirilmek veya cezalandırılmak için olduğu kadar, tekrar doğmak için de Oziris’e karşı sorumluydu. Bu sebeptendir ki ölüyle birlikte gömülen nesnelere ölüm sonrası yaşamda ölüye yardım etmesi ve ölünün günahlarının affını sağlaması beklenir. Nitekim hangi günahı işlemiş olursa olsun herkes doğru bir gömülmeyle öldükten sonra kendini affettirebilirdi.

“Rahiplere göre, bu imtihanlardan iyi olarak geçebilmek için, birçok vasıtalar vardı. Bunlardan biri mezarlar içine yiyecek koymakdı, bir diğeri ise ilâhları memnun edecek tılsımlardı. Ayrıca da, balık, yılan, hamamböceği ve diğer bazı böcekler, rahibin takdisinden geçerek ceset içine konursa, ölüye yardımcı olacakları kabul edilirdi. Bir de en çok tercih edilen şey, bir “Ölümler kitabı” satın alınarak mezara koymaktı. Bu papirüs kitabı rahipler tarafından yazılmış dualarla ve Ozirisi sakinleştirecek ve hattâ aldatacak formüllerle doludur. [...] Rahipler bütün dinî âyinleri idare ederler, sihirle meşgul olurlar, fakat halkın âhlak ciheti ile meşgul olmazlardı. Ölümler kitabında dahi olan

dualarda, eğer rahipler tarafından bu iş halledilirse, insanın bizatihi iyi ve ahlâklı olmasına lüzum görülüyordu.” (Afet İnan, 1992: 231)

Görülmektedir ki Eski Mısırlıların inanışları ölüm sonrası yaşamın dünyadaki yaşamın bir devamıdır ve ölüm sonrası yaşamda tekrar dünyaya gelme de dini ayinlerin doğru yapılmasına bağlıdır. Yunan mitolojisine de benzer bir şekilde tanrılara insansal özelliklerle atfedilmiştir. Zira Oziris’in bir tanrı olarak kandırılmaya, ikna edilmeye çalışılması da bunun kanıtıdır.

Antik Mısırda ölüm aynı zamanda bir ekonomik faaliyettir. Ölüler kitabının satılmasından, özel dua yazılmasına, ölüyle beraber gömülen yiyeceklere kadar her uygulama bir ekonomik faaliyetin parçaları niteliğindedir. Bir adım öteye geçerek diyebiliriz ki ölü ile gömülen yemekler, bedensel tüketim ihtiyaçlarının ölüm sonrası yaşama dahi götürüldüğüne işarettir. Bu nedenler göstermektedir ki Eski Mısır kültürü içinde din, ölüm ve ekonomik yaşam iç içe geçmiş bir şekilde yaşanmıştır.

b) Yunan Mitolojisinde Ölüm

Yunan mitolojisi ile Eski Mısır inanışları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Mısır’daki Oziris’in yerini Yunan mitolojisinde Hades almıştır. Hades’in bir diğer adıysa Plutondur. Yer altındaki ölümler tanrısı olan Hades de Oziris’e benzer şekilde yer altı zenginliklerinin de tanrısı olması nedeniyle zenginlik tanrısı olarak da adlandırılmıştır.

Yunan mitolojisinde de ölüm sonrası yaşam söz konusuydu. Ölüm sonrası yaşama geçiş ve Kharon’un kaptanı olduğu kayığın hikâyesi Hamilton tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“İkiye ayrılırdı Hades: *Tartaros* ile *Erebos*. İnsanlar öldükleri zaman doğruca *Erebos*’a, oradan da daha derindeki *Tartaros*’a giderlerdi. *Homeros*, gölgelerin yaşadığı belirsiz bir yer olarak düşünmüştür yeraltını. Ona göre, hiçbir şey gerçek değildir Hades’te. *Vergilius*, *Homeros* gibi düşünmez. Ölüler ülkesini ayrıntılarıyla anlatır; bir coğrafyasını çıkarmıştır, haritasını çizer. Yeraltına inen yol, önce üzüntü ırmağı *Akheron*’un ağlayış ırmağı *Kokytos*’a karıştığı yere

varır. Orada bekleyen ihtiyar kayıkçı *Kharon*, ölülerin ruhlarını karşı kıyıya, Tartaros'un giriş kapısının bulunduğu yere geçirir. Kharon, gömülürken dudaklarının üstüne geçiş parası konulan ölüleri kayığına alır yalnız" (Hamilton, 2006: 24).

Yunan mitolojisinin, ölümü Mısırlılara göre daha karanlık bir durum olarak gördüğü açıktır. Hades yer altında, karanlık bir yer olarak tasvir edilmiştir. Üzüntü ırmağı, ağlayış ırmağı ve yaşlı kayıkçı da bu karanlık tasviri destekler niteliktedir. Karşı kıyıya geçen ruh ise üç yargıcın, Rhadamanthys, Mıncs ve Aikos'un karşısına çıkar. Bu yargılanmanın ardından ruh ya sonsuz acılar çekmeye, ya da iyi biriyse Elysion'a gönderilir.

Bu mitte de ölüm sonrası yaşamda bir alışverişe, iktisadi bir ilişkiye de gönderme yapılmıştır. Kayıkçı Kharon, ruhu bir ödeme karşılığında karşı kıyıya geçirir; bu yüzden gömülmeden önce ölü bedenlerin dudaklarının üstüne bir madeni para koyma geleneği Eski Yunan'da yaygındır. Ölülerin yakılması ve küllerinin saklanması da gelenekler arasındadır. Ayrıca cenazede toprağa zeytinyağı, şarap veya kan dökmek de bir başka gelenektir.

c) Diğer Çok Tanrılı Yerleşik Kültürlerde Ölüm

Eski Roma kültürü, Yunan kültüründen oldukça etkilenmiştir. Bu etki dini inançlarında ve ölüm algılarındaki yoğun benzerlikte de görülebilir. Romalılar uzun süre ölülerini yakma geleneğini sürdürmüş olsa da M.S. 3. yüzyıl dolaylarında bu gelenek kendini ölüleri gömme geleneğine bırakmıştır.

Ölümlerinden sonra ölülerin, ruhlarının gündelik yaşamı etkileyebileceği inancı yaygındı. Bu sebeple ölü için hediyeler sunulur, ayinler düzenlenirdi. Ayrıca ölüyle birlikte yiyecek, içecek, mücevherat ve çeşitli eşyaların gömülmesi de yaygın bir uygulamaydı. Cesedin dudaklarına Roma Medeniyeti'nde de Eski Yunan'daki inanın aynısı olan Kharon'a verilmek üzere altın para konulurdu. Mezarlar ise şehrin dışında yer alırdı.

İtalya coğrafyasına Romalılardan önce hâkim olan Etrüsklerde ise yaşam ile ölüm, şehir yaşamında iç içeydi. Mezarlar şehrin içinde binalar halinde sıralıydı ve

aralarından sokaklar geçiyordu. Mezarların içi ise gündelik yaşama uygun şekilde dekore edilir, ölümler de bu dekorun içine yerleştirilirdi.

“Yine de en büyük ve en itibarlı mezarlar dekoratif sütunlar, antreler ve taşa oyulmuş eşyalarla gerçek birer fanilik malikâneleriydi. Ölümler –başları kimi zaman taştan yastıklarda rahatlatılmış şekilde, yatağa yatırılmış gibi divan şeklinde taştan sergenlere ya da taştan sarkofajı veya pişirilmiş toprak içine yerleştirilirdi.” (Kerrigan, 2007: 65)

Hinduizm de, diğer inançlar gibi ruh ve beden arasında düalist bir görüşe sahipse de doğayı inanç sistemlerine yerleştirmiştir. Onlara göre ruh ve beden ayrıldıktan sonra beden doğaya geri döner, ruh ise “*karma*”sına göre reenkarnasyona uğrar. Hinduistler ölüm sonrası yaşamda sonsuz cezalandırılmaya inanmazlar, çünkü ruh karmasını düzeltebilir, zira dünyaya tekrar başka bir vücutta dönecektir.

Zerdüştlük inancını benimseyen Persler ölümlerini gömmeden önce cesedin kuş veya diğer hayvanlarca parçalanmasına izin verirlerdi. Hükümdarlar için ise bu yöntemler uygulanmaz ve bir anıt mezara gömülürlerdi.

Maya ve Aztek kültürlerinde doğa olayları, inanç sistemi üzerinde oldukça etkiliydi. Mayalar ölüm sonrasında Xibalba denen bir yerde cezalandırılmaya inanıyorlardı. Aztek ve Maya kültürlerinin en göze çarpan ayinleri ise insan kurban ettikleri ayinlerdir. İki kültür için de yaygın bir uygulama olan tanrılara kurban verme, kurban edilen kişinin organ ve vücut parçalarının yenmesine kadar ilerlerdi. Kurban edilen veya öldürülen kişilerin doğrudan cennete gideceği ve soylu ölümler olacağı inancı da bu kültürlerde hâkimdi.

2.1.4.2.3. Semavi Dinlerde Ölüm Kavramı

Çok tanrılı dinlerde olduğu gibi semavi dinlerde de ruh-beden birlikteliği savunulmakta ve ölüm sonrası yaşamın varlığı kabul edilmektedir. Ölüm sonrası yaşam yine bir cezalandırılma veya ödüllendirilme süreci olarak ele alınır.

a) İslam Dininde Ölüm Kavramı

İslam dinine göre her canlı ölür ve kıyamet gününde yaşamı boyunca yaptıklarıyla yargılanır. İyi biri olarak yaşamını geçiren ve Kur'an'ın emirlerini yerine getiren kişi ödüllendirilmek üzere cennete, yaşamında kötü olanlar ise cezalandırılmak üzere cehenneme gönderilirler. Bu, Al-i İmran suresi 185. ayette bildirilmektedir.

“Her canlı ölümü tadacaktır. Ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete sokulursa gerçekten kurtuluşa ermiştir. Dünya hayatı, aldatıcı metadan başka bir şey değildir” (Kur'an Diyanet Al-i İmran 185).

Ayetin dünya hayatının aldatıcılığını dile getirmesi İslam dininin ölüm sonrası yaşama verdiği önemi göstermektedir. Yaşam aldatıcı, ölüm sonrası yaşam ise gerçek olandır. Bu durum Hadid Suresi 20. Ayette de söylenmektedir.

“Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve(ya) Allah'ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldaniş metaından başka bir şey değildir.” (Kur'an Hadid: 20)

Hadid Suresi 20. Ayet yaşamı tasviri etme biçimiyle önemlidir. Zira zaten boş olan fiziksel dünyanın amaçları iktisadi bir rekabetle de ilişkilendirilmiştir. Suredeki oyun kelimesi gerçek yaşamın geçiciliğini vurgularken, karşılıklı övünme ve çok mal sahibi olma yarışı da sosyo-ekonomik kültüre gönderme yapmaktadır.

“Siz cansız (henüz yok) iken sizi dirilten (dünyaya getiren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda ona döndürüleceksiniz.” (Kur'an, Bakara: 28)

İslam dininde de tekrar hayata dönmeye inanılır. Ancak bu hayata geri dönüş kıyamette yargılanmak için gerçekleşir. Tekrar dirilişin ve yargılanmanın ardından Allah'a dönülecektir.

b) Hıristiyanlıkta Ölüm Kavramı

Hıristiyanlığın ölüm konusundaki görüşleri İslam'ınkilerle benzerlikler gösterir. Hıristiyan inancı da fiziksel ölümün ardından ceza veya ödül ile karşılaşılabilecek bir ölüm sonrası yaşamın varlığına inanmaktadır.

İncil iman edenlere ölüm sonrası sonsuz yaşamı vaat eder. Yuhanna 3:16 ve Yuhanna 11:23-26'da sonsuz yaşama değinilmektedir.

“Çünkü Tanrı dünyayı o kadar çok sevdi ki, biricik Oğlunu verdi. Öyle ki, O'na iman edenlerin hiçbiri mahvolmasın, ama hepsi sonsuz yaşama kavuşsun.” (Yuhanna 3:16)

⁵İsa ona, «Diriliş ve yaşam ben'im» dedi. «Bana iman eden kişi ölse de yaşayacaktır. ²⁶Yaşayan ve bana iman eden asla ölmeyecek. Buna iman ediyor musun?» (Yuhanna 11:25-26)

Ölüm sonrası yaşamda ise yine cennet ve cehennem inancı söz konusudur. Cennet bir teselli, cehennemse alevler içinde bir azap yeridir.

“Bir gün yoksul adam ölmüş, melekler onu alıp İbrahim'in yanına götürmüşler. Sonra zengin adam da ölmüş ve gömülmüş. ²³Ölüleri diyarında ıstırap çeken zengin adam başını kaldırıp uzakta İbrahim'i ve onun yanında Lazar'ı görmüş. ²⁴Ey babamız İbrahim, acı bana!' diye seslenmiş. 'Lazar'ı gönder de parmağının ucunu suya batırıp dilimi serinletsin. Bu alevlerin içinde azap çekiyorum. İbrahim, 'Oğlum' demiş, 'yaşamın boyunca senin iyilik payını, Lazar'ın da kötülük payını aldığını unutma. Şimdiyse o burada teselli ediliyor, sen de azap çekiyorsun.’ (Luka 16:22)

Tekrar diriliş ve kıyamet günü konusunda da İncil ve Kur'an benzerlikler gösterir. İncil'e göre de kıyamette ölümler dirilecek ve yargılanacaktır.

“Buna şaşmayın. Mezarda olanların hepsinin O'nun sesini işitecekleri saat geliyor. Ve onlar mezarlarından çıkacaklar. İyilik yapmış olanlar yaşamak, kötülük yapmış olanlar yargılanmak üzere dirilecekler.” (Yuhanna 5: 28-29)

c) Musevilikte Ölüm Kavramı

Eski Ahit'te ise ölüm sonrası yaşam üzerinde çok fazla durulmasa da Yunan mitolojisindeki Hades'e benzer bir yerden bahsedilir: Sheol. Sheol iyilerin de kötülerin de öldükten sonra gittiği yerdir. Bu bağlamda iyi ve kötü ayrımı olmaksızın tüm ölenlerin gittiği yer olarak diğer semavi dinlerden ayrılır. Ancak Sheol'de kötülerin yaşadığı karanlık bir bölgeden bahsedilir, iyileri ise tanrının onları kendisine alması umuduyla Sheol'de yaşarlar.

“Sheol'e atanmış koyunlar gibi;
Ölüm onların çobanı olacaktır;
Doğruca düşerler mezara;
Ve şekilleri harcanıp gider;
Sheol onların evi olacaktır
Ancak Allah ruhumu Sheol'den kurtaracak,
Beni teslim almak için.” (Tevrat, Psalm 49: 14-15)

Ayrıca ölümün iyi ve kötü olanlarından da bahsedilir. İyi bir yaşta olan ölüm ile acılı bir ölüm iyi ve kötü ölümler olarak ele alınır. İbrahim iyi, Yakup ise kötü bir ölüme gitmiştir.

“Eski ahit edebiyatında ölüm” adlı yeni bir monografide L.R. Bailey Musevi İncilinde biyolojik ölüm açıklamaları iki temel kategoriye ayrılabilir: bir kişi 'iyi' bir ölüm de 'kötü' bir ölüm de tecrübe edebilir. Genesis 25:8'deki İbrahim'in ölüm hikayesi belli bir rahatlık ve reasürans bildirmektedir. ... Ancak böyle açıklamalar 'kötü' ölüme atıfta bulunanlarla keskin bir biçimde çelişir. Örneğin Yakup Yusuf'un ölümünde hiçbir rahatlık bulamaz...” (Çevrimiçi Alexander: 41)”

2.1.5. Felsefede Ölüm

Felsefe Yunancada Phileo ve Sophia kelimelerinden oluşmuş, bilgiyi sevme, bilgelik sevgisi anlamına gelmektedir. Felsefenin yaptığı merak etmek, soru sormak ve bilginin peşinde koşmak uğraşı birçok farklı konu üzerinde odaklansa da yaşamın anlamı ve ölüm felsefe konuları arasında büyük bir yer tutmaktadır. Öyle ki yaşam hakkında söylenecek ne kadar söz, tecrübe edilebilecek ne kadar durum varsa, ölüm için de edinilebilecek o kadar az tecrübe vardır. Zira ölüm hakkındaki fikirler ve bilinenler bilinçle tecrübe edilemediği için ne yanlışlanabilir ne de doğrulanabilir. Hatta kimi felsefecilere göre ölüm felsefenin en temel konusu olmalıdır.

Ancak ilgi çekici şekilde, ölüm hakkında neredeyse her düşünür yorumlar yapmış, fikirlerini söylemişlerse de aslında ölüm, sistemli bir felsefe konusu olarak pek az incelenmiştir. Ölüm genellikle varoluş, yaşam, metafizik, din gibi konuların bir alt metni olmaktan öteye çok nadir geçebilmiş bir konu olmuştur. Bu sebeptendir ki filozofların ölüm hakkındaki düşünceleri tıpkı Platon'un Phaedo örneğinde görüldüğü gibi sadece onların söylediklerinden, konuşmalarından, özdeyişlerinden çıkarsanarak yorumlanması sonucu edinilebilmiştir.

Ölüm üzerinde nispeten daha çok durmuş filozoflar ise hiç şüphesiz yok değildir. Schopenhauer ölümün felsefe için önemini özellikle vurgulamıştır. Ölüm olmasaydı felsefenin de var olamayacağı görüşünü savunmuştur.

“Konuyla kapsamlı biçimde ilgilenen ilk Batılı filozof Schopenhauer, ölümün felsefe yapmaya esin kaynağı olan peri olduğunu, ama yine de söz konusu perinin çok az durumda sesinin dinlenilerek felsefe yapıldığını belirtmiştir. Schopenhauer, bir başka yerdeyse “ölüm olmasaydı insan felsefe yapmıyor olacaktı” diyerek ölümün felsefe yapmadaki çoğunlukla göz ardı edilen değerine dikkat çekmiştir.” (Ulaş, 2002: 1090)

Martin Heidegger de ölüm hakkında en çok çalışmış filozoflar arasında gelir. Onun çalışmalarında yaşam ve ölüm çoğunlukla zaman kavramıyla ilişkilendirilmiştir.

Varoluşçular için ise ölüm hiç şüphesiz en önemli konulardan biridir. Zira varoluş ve ölüm arasındaki yadsınamaz birliktelik Schopenhauer'in 'ölüm olmazsa felsefe de olmaz' fikrine de uygun bir düşünce sisteminde olan varoluşçular tarafından benimsenmiştir. Öyle ki Albert Camus Sysiphos Söylemi'ne şu sözlerle başlar:

“Gerçekten önemli olan bir tek felsefe sorunu vardır, intihar. Yaşamın yaşanmaya değer değmediği konusunda bir yargıya varmak, felsefenin temel sorusuna yanıt vermektir. Gerisi, dünyanın üç boyutlu olup olmadığı, düşüncenin dokuz mu, yoksa on iki ulamı mı bulunduğu, sonra gelir.” (Camus; 1942: 15)

Felsefedeki ölüm tartışmaları bazı konular üzerinde özellikle yoğunlaşmaktadır. Bunların en başında, önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi ölümün ne olduğu tartışması gelir. Ölümün ne olduğu tartışması ilk bölümde detaylı olarak ele alındığından felsefe alt başlığında yinelenmeyecektir.

Ölümün felsefedeki yeri ise bir diğer tartışma konusudur. Bir metafizik konusu olduğundan ölüm konusunun felsefeden çıkarılması gerektiğine dair görüşler tartışmalar dâhilinde çeşitli filozoflar tarafından sunulmuştur.

Felsefede ölümsüzlük üzerine de çeşitli tartışmalar söz konusudur. Çeşitli görüşlere göre ölümsüzlük mümkün değilken, bazı felsefecilere göre ise ölümsüzlük söz konusu olsa bile fiziksel bir ölümsüzlükten bahsedilemez. Ölümsüzlüğün sıkıcı olacağı, bu sebeple de aslında iyi bir şey olmadığı görüşü de filozoflarca savunulmuştur. Ayrıca yaşamayan bir varlık ölemeyeceğinden yaşamayan her şeyin ölümsüz olduğuna dair de bir tartışma söz konusudur.

Ölümün kötü bir şey mi, iyi bir şey mi olduğu veya ölü olmanın kötü bir durum olup olmadığı hakkındaki tartışmalar da felsefedeki ölüm literatüründe büyük yer tutar. Bilemediğimiz, tecrübe edemediğimiz bir durumun iyi veya kötü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği bir merak konusudur.

Elias Canetti ise ölüme karşı çıkar, onu insana yapılan bir saldırı, bir aşağılama olarak niteler. Heidegger veya Epikür'ünki gibi ölüm karşısında bir

rahatlık, umursamazlık ya da kabullenmeyi reddeder. Hatta ölümün bu şekilde kabul edilmesini ölüme yaltaklanmak olarak nitelendirir. (Steiner, 2006: 42)

“Zihni gerçekten meşgul eden şey kendi kişisel ölümü ya da türün ölümü değildir, ne de sığındığımız mitsel güçlere veya hipokratik ustalıklara rağmen pençesinden asla kurtulamayacağımız o Ölümdür; onun asıl uğraştığı şey, varlığına alışmakla kalmayıp kendimizi ona göre değiştirdiğimiz ölümdür – beklenmedik bir konuk, bir yabancı gibi aniden kapımızda beliren değil de, tanıdığımız biri gibi memnuniyetle içeri davet ettiğimiz, hoş karşıladığımız ve gerçekten arzu ettiğimiz bir ölüm.” (Steiner, 2006: 42)

2.1.5.1. ‘Ölüm neden kötü bir durum olsun ki?’ Tartışması

Ölüm insanoğlu için daima esrarengiz bir kavram olmuştur. Bunun sebebi daha önce de belirtildiği gibi ölüm hakkında ölümden döndüğünü iddia eden kişilerin anlattıkları dışında yaşanmışlıkla aktarılan bir bilgi edinilememesi, dolayısıyla da ölüm hakkındaki hiçbir fikrin doğruluğunun sınanamamasıdır. Oysa ölümün esrarengizliğini kabul etmeyen görüşler de söz konusudur.

Bu görüşe göre ölümden sonra neyle karşılaşılacağını bilmemiz mümkün değildir çünkü ölüm sadece bir boşluktur. Boşluk ve hiçlik içinde tecrübe edilecek bir şey olmadığından esrarengiz bir durum da söz konusu olamaz. Bu sebeple de ölü olma hissini tahmin edebilmek zaten ne mümkündür ne de böyle bir tahmin yürütmeye çalışmak akıllıcadır.

“Ölümü bir ‘tecrübesel boşluk’ farz edersek, yani eğer ölümlerin kesinlikle hiçbir tecrübesi olmadığını farz edersek ölümün tasavvur edilmesinin zor olmasının daha derin bir sebebi aşikâr olur. ... Eğer ölümler tecrübe edinemiyorsa, o halde ölümlerin tecrübelerinin ne hissettirdiği hakkında hayal edemeyeceğimiz hiçbir merak ve esrar da yoktur.” (Craig, 1998: 820)

Bu görüşten hareketle eğer ölen kişi öldükten sonra herhangi bir şey hissetmiyorsa mutluluk gibi bir duygu hissetmediği gibi bir hüznün veya bir acı da

hissetmeyecektir. Bu durumda da fiziksel veya ruhsal herhangi bir acı söz konusu olmadığına göre ölümün kötü bir durum olduğu, insana zarar verdiği söylenemez. Bu da ölümden korkmanın mantıksızlığını gösterir.

“O zaman ölüm bize nasıl zarar verebilir? Ve eğer ölüm bize zarar veremiyorsa, bizim için ölümden korkmak nasıl akla yatkın olabilir? Lucretius ölümü de yaradılıştan önceki sonsuz zaman yayılmasını görüşümüzdeki sakin umursamazlıkla aynı şekilde görmenin bizim için daha akla yatkın olduğunu iddia etmiştir. Bunlar eski zamanlardan kalma sorulardır: Plato, Epikür ve onun takipçileri tarafından da bugün hala tartışıldığı gibi tartışılmıştır.” (Craig, 1998: 820)

Plato için ölüm ruh ve beden biribirinden ayrılmasıydı ve Epikür ise ölümün varlığını kabul ediyor ve buna karşılık *ataraksia*, yani zihinsel dinginliği, telaşlanma halinden uzak durmayı öneriyordu. Bu dinginlik ve zihinsel rahatlık hali aynı zamanda Epikürcülüğün genel duruşudur.

Lucretius’un savunusu da ilginçtir. Epikürcü bir bakış açısıyla ölüme karşı önerdiği duruş umursamazcadır. Eğer ölüm korkusunun veya ölümü kötü bir kavram olarak görmemizin sebebi yaşanamayacak olan tecrübelerse, yaşamın sunduklarını artık elde edemeyecek olmamız bilinciyse o halde doğumdan önceki zaman da ölümden sonraki yaşam ile aynı kötülüktedir. Bu durumda ölü olmaya ve ölüme atfedilen tüm şeytanilik ve korku aynı derecede doğum öncesi zamana, doğmamışlığa da atfedilmelidir. Bir başka deyişle ölü olmak kötü bir şeyse, doğmamış olmak da o kadar kötüdür. Bu durumda ölüm hakkında düşündüğümüz herhangi bir anda ölü birinin hissettikleriyle henüz doğmamış bir bebeğin hissettikleri de aynı kötülüktedir.

“... Yukarıda belirtilmiş asimetri ile ilgili üçüncü tip zorluk ölümden sonra meydana gelen ve ölümden önceye ait var olmayışımıza karşı tavırlarımız arasındadır. İkincisi kötü olmuyorsa ilki nasıl kötü olabilir?” (Nagel, 1970:76)

Heidegger ise ölümü kabullenir. Fikirleri kendisinin de dâhil edilebileceği varoluşçu felsefenin fikirlerine paralel olarak ölümün kaçınılmazlığını savunur. Heidegger’in fikirleri varoluşçu felsefe başlığında ayrıca işlenecektir.

Princeton Üniversitesi'nden Thomas Nagel ise ölümün iyi mi yoksa kötü bir durum mu olduğunu detaylı olarak incelemiş, ölümün neden kötü bir durum olarak görüldüğünü araştırmıştır. Ölüm korkusunun en önemli sebebi insanın sahip olduğu en değerli şeyin, yaşamın sona ermesi olabilir. Yaşam boyu iyi anılar da kötü anılar da yaşansa da iyi anıların hatırlanması ve yaşamda karşılaşılabilecek diğer iyi anıların, tecrübelerin yaşanma olasılığının ölüm tarafından engellenmesi Nagel'a göre ölümü kötü görmenin, ondan korkmanın en önemli sebeplerindedir.(Nagel, 1970:74-75)

Ancak bunun üzerine ölümün boşluktan ve karanlıktan başka bir yer olmadığı varsayımını da ekler. Böyle bir durumda ölüm ve ölümlük durumu hayal edilebilecek bir durum olmaktan çıkar. Zira ölüm bir boşluksa, karanlık bir hiçlikse ölü olmak da tasavvur edilebilecek bir durum değildir.

Ancak eğer ölüm sonrası yaşam ve bu yaşamda da cezalandırılma ile ödüllendirilme durumları mevcutsa ölüm iyi veya kötü olarak nitelendirilebilir. Bu durumda ölümün iyi veya kötü olarak nitelendirilebilmesi için üç seçenek söz konusudur. Ölüm sonrasında sonsuz ödüllendirilme, sonsuz cezalandırılma ve bir süre cezalandırılmanın ardından ödüllendirilme.(ibid:74-75)

Teolojik bir bakış açısıyla konuşursak, yaşamı boyunca iyi biri olmuş ve inandığı dinin gerekliliklerini yerine getirip, yasakladıklarını yapmamış bir kişi ödüllendirilmeyi hak etmiş sayılır. Bu durumda ödüllendirileceği yer, yani cennet o kişinin ölüm sonrası yaşamı tasavvur etme biçimi veya mutlu tecrübelerini edinebileceği yerdir. Ve eğer bu ödüllendirilme ruhun ölümsüzlüğüne paralel olarak sonsuza kadar sürecekse ölümün niteliği bakımından kesin bir yargıya varılabilir. Bu durumda ölüm böyle bir kişi için iyi bir durum olabilir.

Tam tersi, yaşamını kötü bir insan olarak geçirmiş, dini gerekliliklerini yerine getirmeyip, yasaklarını çiğnemiş bir kişi için ise yine ruhun ölümsüzlüğü dolayısıyla cezalandırılma durumunun, yani cehennemde geçirilecek sürenin sonsuz olduğu varsayımı altında ölüm hiç şüphesiz kötü bir durumdur.

Üçüncü durum ise ölüm sonrasında önce cezalandırılarak günahlardan arındırılmakla başlayıp cezalandırılmalar sonrasında ödüllendirilmek üzere cennete

gitme durumudur. Ölen kişinin en başta yüzleşeceği cezalandırılma durumu kişide her ne kadar ölüm korkusu yaratsa da ruhun ölümsüzlüğü cezalandırılma her ne kadar uzun sürerse sürsün nihayetinde o ruhu ödüllendirilmenin beklediği gerçeğini ortaya koyar. Böyle bir durumda ölüm korkusu kişiye her ne kadar ölümü kötü bir kavram olarak gösterse de, ödüllendirilmeyle sonuçlanacak bu süreç aslında ölümü iyi olarak nitelendirmenin mantıklılığını da içerir.

2.1.5.2. Ölümsüzlük

Yaşamın kaybı olan ölüm de çoğu zaman korkuyla yaklaşılan ve kaçınılan bir durumdur. Tarih boyunca insanlar da tüm canlılar gibi yaşamda kalma içgüdüleriyle hareket etmişler, buna ek olarak ise ölüm ile baş edebilecekleri veya ona anlam verebilecekleri düşünce ve inanç sistemleri geliştirmişlerdir.

Antik çağlardan bu yana birçok inanç sistemi bir noktada ölümsüzlük kavramına inanmıştır. Fiziksel ölüm ile başa çıkılamayacağı her ne kadar bilinse de örneğin Eski Mısırlılar ruhun ve bedenın ölümsüzlüğünü birlikte sağlamak için mumyalama teknikleri geliştirmişlerdir. Ancak fiziksel ölüm kaçınılmaz olunca bu sefer insanoğlu ölümsüzlüğe başka bir gerçeklikte ulaşmayı tasarlamışlardır, ölüm sonrası yaşamda ve dolayısıyla ölümsüz ruhlar olarak.

Dinler ve inanç sistemleri genel olarak ruhun ölümsüzlüğü konusunda hemfikirlidir. Hinduizm’de ölümsüz ruh ölü bedenler arasında yolculuk ederler, semavi dinlerde ölümler dirilir, ölümsüz ruhlar ise sonsuz ödülleri veya sonsuz cezaları için ölüm sonrası yaşamda ait oldukları mekânlara yerleşirler.

“Tektanrıci dinlerin ölümsüzlük öğretisine nasıl boyun eğdiklerini İngiliz düşünürü Bertrand Russell *Batı felsefesi tarihi*’nde şöyle anlatır: “İlkin, erdemın yeryüzünde armağan göreceği düşünülürdü. Ama en erdemlilerin bile başına açılan dertler bunun böyle olmadığını gösteriyordu. Tanrının adâletini kurtarmak, ölümden sonraki armağana ve cezaya inanmak gerekiyordu. Bütün yahudiler zorunlu olarak ölümsüzlüğe inandılar”. (Hançerlioğlu: 26)

Bu durumda ölümsüzlük fikrinin arkasındaki bir başka boyut da ortaya çıkmış olur: Adalet... Ölüm sonrası yaşam eşitlik ve adalet gibi kavramların, erdemli yaşayan insanlara sunulacağına inanılması, yapılan iyiliklerin ya da kötülüklerin yeryüzünde ödüllendirilip cezalandırılacağına inanılmasından daha umut verici bir durumdur. Zira kötüler yaşam boyunca cezalarını çekmiyorlarsa veya iyi olanlar bunun karşılığını alamıyorsa adaletin eninde sonunda yerini bulacağını düşünmek bireyleri ve toplumu rahatlatır. Ölümsüzlük ise bu bağlamda son derece kritik bir kavram olur. Ölümsüzlük yeryüzündeki adaletsizliklere karşı bir avuntu olduğu gibi ödüllendirilme ve cezalandırılmanın ölüm sonrasında olacağına inanan toplumu ise anarşiden, karışıklıktan korur ve onları adaleti kendilerinin sağlamaya çalışmasından alıkoyar.

Öncelikle, tek tanrılı dinlerde olduğu gibi, ölümsüzlüğün tanrılara mahsus bir durum olduğu varsayımı benimsendiğinde, tanrının doğmadığı ve ölmeyeceği kabul edilir. Doğmayan ve ölmeyen bir varlık canlı da olamaz. Bu da tartışmayı tanrının canlı olmadığı ancak var olduğuna getirir. Burada ise soru değişir: Var olan her şey canlı mıdır? Modern toplumlarda nesnelere cansız olarak kabul edilir dolayısı ile varolan her şey canlı değildir.

O halde denebilir ki cansız olan her şey de aynı zamanda ölümsüzdür. Buradan da doğmadığı, yaşamadığı ve ölmediği için canlı olmayan her şeyin ölümsüz olduğu iddia edilir.

İnsanoğlu ölüme karşı çıkmak ve tanrısallaşarak ölümsüzleşmek için ortaya koyduğu ve inandığı düşünce ve dinlerde bir bakıma ölümsüzlük amaçlanmaktadır. Zira ruh ölümsüz olsa da olmasa da bilinçli olarak ölüm sonrasında ölümsüzleşeceğini düşünen bir kişi ölümsüz olduğuna inanır. Ölüm sonrasındaki şüursuzluktan kaynaklanan bu durumu Miguel de Unamuno *The Tragic Sense of Life* eserinde şöyle dile getirmektedir:

“Her şey Tanrı’dır ve öldüğümüzde Tanrı’ya geri dönüyoruz veya daha doğrusu O’nda devam ediyoruz demek hiçbir şey istememimize yarıyordu; gerçekte böyle olsa, o zaman doğmadan önce de Tanrı’daydık, ve öldüğümüzde doğmadan önce neredeysek oraya

döneriz, böylece insan ruhu, bireysel şuur dayanıksızdır.” (Ayer ve O’Grady 1994: 443)

Görüldüğü gibi daha önce karşımıza çıkan ‘ölmek kötüyse doğmamak da kötüdür’ tartışmasına uygun bir fikirle Unamuno, manevi dünya veya ölümsüz bir ruhun varlığının farkındalığının, şuurunu yok edeceğini savunur.

İnsanoğlu her ne kadar ölümsüzlüğü ulaşılması gereken tanrısal bir erdem, iyi bir durum olarak görse de aslında ölümsüzlük bazı düşünürlere göre nahoş bir durumdur. Zira ölümsüzlük anlamsızdır. Bernard Williams *The Makropulos Case, Promlems of the Self* de bu anlamsızlığı dile getirir.

“Öne sürebilirim ki, ölümsüzlük, veya ölümün olmadığı bir durum anlamsız olurdu; bir bakıma ölüm yaşama anlamını verir.” (Ayer ve O’Grady 1994: 460)”

2.1.5.3. Varoluşçu Felsefede Varoluş ve Ölüm

Daha önce de belirtildiği gibi Albert Camus’nün Sisifos Söyleni’ne başlangıcında söyledikleri varoluşçu felsefenin varoluş ve ölüm hakkındaki düşünceleri hakkında önemli fikirler verir. Felsefenin tek önemli sorunu olarak nitelendirdiği intihar, aslında yaşamın ve varoluşun anlamını sorgulayan bir eylemdir de. Yaşamın anlamını veya Camus’ye göre anlamsızlığını Sisifos’un öyküsü simgelemektedir.

“Tanrılar Sisyphos’u bir kayayı durmamacasına bir dağın tepesine kadar yuvarlayıp çıkarmaya mahkûm etmişlerdi; Sisyphos kayayı tepeye kadar getirecek, kaya tepeye gelince kendi ağırlığıyla yeniden aşağı düşecekti hep. Yararsız ve umutsuz çabadan daha korkunç bir ceza olmadığını düşünmüşlerdi, o kadar haksız da sayılmazlardı.” (Camus, 1942: 127)

Camus Sysiphos ile uyumsuz ve saçmayı anlatmaktadır aslında. Sysiphos, tanrıları kandırmaya çalışan, bu uyumsuz kahraman aslında cezasıyla da saçma kavramını simgelemektedir. Camus’ye göre yaşam da Sysiphos’un cezası kadar anlamsızdır, saçmadır. Sysiphos kayayı dağın tepesine doğru taşıırken bunun boş bir uğraş olduğunun farkındadır. Zira bu çabası boyunca umut veya bir sevinç

göstermemiştir. Bu farkındalık ise yaşam ile birebir benzerlik gösterir. İnsan yaşamı da tıpkı Sysiphos'un kayası gibi düşmeye mahkûmdur. İnsan öleceğini ve yaşamın anlamsızlığını bile bile, sanki hiç ölmeyecekmiş gibi yaşar ve sonunda ölür. Bu da saçmanın en güzel örneğidir.

Heidegger ise *Varlık ve Zaman* adlı eserinde varlığın anlamı ve ölüm kavramlarını inceler. O, Camus'den farklı olarak intiharı değil, günlük yaşamdaki varlık ve ölüm algısını inceler.

“... Heidegger'in ilgilendiği ölüm, insanın iradesiyle kendi yaşantısına son vermesi olmayıp, insan iradesinin dışında kalan ve günlük hayatta 'ölmekten' anladığımız şeydir. Ona göre ölmek zorunda olmak insanın kendi isteğiyle seçmiş olduğu bir varlık biçimi değildir. Heidegger'de insanın ölümlü olması onun özgürlüğü ile yakından ilgilidir. İnsan, ölüm sayesinde kendi özgürlüğünün farkına varmaktadır.” (Topakkaya, 2004:1)

İnsanın ölüm sayesinde kendi özgürlüğünü fark etmesi durumu son derece varoluşçu bir yaklaşımdır. Zira Heidegger'in özgürlük ve ölüm arasında kurduğu bağlantıyı bir bakıma Sartre da desteklemektedir. Varoluşçuluk ona göre insancılıktır. İnsan dünyada kendi başına bırakılmıştır ve tanrısal bir varlık tarafından ne korunmakta ne desteklenmektedir. Bu da onu yaptığı her hareket ve verdiği her karardan sorumlu olduğu sonucunu doğurur. Aynı şekilde mahkûm olduğu bir kaderden de bahsedilemez. Her insan kötü kader gibi görünen bir durumdan çıkabilir ve yolunu çizebilir. Bu sorumluluk ile yetkinlik insanın özgürlüğüdür.

“Ona bakılırsa, “İnsan doğası” diye bir şey yoktur; insan kendini nasıl yapıyorsa öyledir; varlığının temel seçmesi olan bu tasarıyla önce kendini belirler ve sonra gidişatının bütünü içinde ortaya çıkar. Bu tasarıyla insan, kendini seçerken bütün insanları da seçmiş olur. Çünkü o tasarıyla, gerçekleştirmesi gereken bir insan imgesi kurar. ... Varoluşçuluk, ahlaki bir nesnel değerler üzerine değil, insanın kökten özgürlüğüne yaslandırır: “İnsan özgür olmaya mahkûmdur.” (Bompiani, 102)

Varoluşçuluk özellikle de tanrıtanımaz kanadında özgürlüğün özellikle üstünde durur ve birçok kavramı özgürlükle ilişkilendirir. Zira insan varlığından, yaşamından sadece kendi sorumluydu bu onu özgür kılar. Ölümün varlığı Camus'ye göre saçmayken, Heidegger ve Sartre'a göre ise yaşamı özgür kılar. Bu durumda her kararından sorumlu olan dünyaya bırakılmış insan için özgür olmak bir zorunluluktur.

2.1.6. Psikolojide Ölüm Kavramı

Ölümün biyolojik, kültürel ve felsefi boyutları incelenmesinden sonra bu çalışma için önem arz eden bir başka boyutun araştırılması önem kazanmaktadır. Bu boyut insanın ölüm karşısındaki içsel duruşudur.

Ölümün ve yaşamın psikolojik yönü genel olarak varoluşçu yaklaşımlarla incelemektedir. Varoluşçu yaklaşım altında ise ölüm ile ilgili temel çalışma alanı ölüm korkusu (fear of death) ve ölüm kaygısı (death anxiety) olmaktadır. Ölüm kaygısı ile ölüm korkusu arasındaki farkın incelenmesi ve özellikle bir anksiyete bozukluğu olarak ölüm kaygısının araştırılması bu çalışma için önem taşımaktadır.

2.1.6.1 Varoluşçu Yaklaşım

Psikolojinin varoluşçu yaklaşımı adından da anlaşılacağı gibi varoluşçu felsefenin fikirlerinden etkilenmiş ve hatta varoluşçu felsefeyi araştırmalarının merkezine yerleştirmiştir. Varoluşçu felsefe hatırlanacağı gibi yaşamın ve ölümün anlamı, özgürlük, insan iradesi kavramlarını barındırmaktadır. Varoluşçu psikoloji yaklaşımı ise varoluşçuların temel kaygı ve konularını insanların içsel çatışmalarının sebebi olarak görür. Varoluşçu yaklaşıma göre insanın psikolojik alt yapısında ölüm kaygısı başta olmak üzere çeşitli psikolojik dengesizliklerinin tetikleyicisi olarak bu varoluşsal kaygılar yatmaktadır. Varoluşsal psikoterapi ise bu çatışmaları gözlemleyerek bozukluklara yol açan savunma mekanizmasının en alt tabakasında gizlenmiş temel kaygılara ulaşmaya çalışır. Bu özelliğiyle varoluşsal terapi bize Freudiyen psikanalizi anımsatmaktadır.

“Varoluşçular, insan kaygı ve mutsuzluğunun kaynağının yaşamın anlamının bulunmaması ve “var olmama” (ölüm) tehdidi olduğunu düşünürler. ... Aslında varoluşçu görüş, özgül tedavi edici yöntemlerden çok fikir kümeleridir. Ancak, bir çeşit uygulamasına *gestalt tedavisi* adı verilir. Burada gestalt psikolojisi ve psikanaliz birleştirilmeye çalışılır.” (Morgan 1982: 353)

Varoluşçu yaklaşımın bir başka fikri ise Camus'nün saçmasından ve uyumsuzundan hatırlanabileceği gibi yaşamın anlamsızlığı ve yabancılaşmadır. İnsan yaşamın ve ölümün anlamını sorgular ve vardığı sonuç yaşamın anlamsız olduğudur, bu durumda karşılaştığı içsel yalıtılmışlık onda yabancılaşmaya ve dolayısıyla kaygı ve psikolojik bozukluklar yaratır.

“Varoluşçu psikologlar çağdaş yaşamın anlamsızlığı ve yabancılaşma üzerinde durmaktadırlar. Çünkü yabancılaşmanın duyarsızlık, korku ve diğer başka psikolojik sorunlara yol açtığına inanmaktadırlar. ... Varoluşçu psikoloji insanları, kendi içlerinde bulabilecekleri ve davranışlarının sorumluluğunu üstlenerek özgürleşmelerini sağlayacak bir kimlik duygusuna yöneltmektedir.” (Morris, 2002: 23-24)

Bu noktada özgürlük yine oldukça önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Varoluşçu felsefenin özgürlük fikri ile psikolojideki varoluşçu yaklaşımının özgürlüğe yükledikleri anlam büyük benzerlikler taşır. Hatırlanacağı gibi varoluşçu felsefe insanın özgür olmaya mahkûm olduğunu söylüyor ve her insanın özgür olmak zorunda olduğunu savunuyordu. Bahsi geçen bu özgürlük ise insana istediğini yapma ve istediği kararı uygulama hakkı verirken de kendi seçme ve kararlarından, yaşamından da sorumlu tutmaktadır. Bu özgürlük kendinden sorumlu olma yükünü de beraberinde getirmektedir. Varoluşçu psikoterapi de böyle bir yöntemi kabul ederek insanın özgürleşmesini, davranışlarının sorumluluğunu üstlenmesine ve yaşamdaki duruşunun güçlenmesine olanak sağlayacağı görüşünü savunur.

Varoluşçu psikoterapide dinamizm kilit kavram niteliğindedir, bu Irvin Yalom tarafından da onaylanmaktadır. Ancak Yalom'un psikodinamiklerini incelemeyen önce varoluşçuluğun ve varoluşçu psikoterapinin dinamik yapısını

ayrıntılıdır ve bu ayrıntılandırmak gerekmektedir. Bunun içinse varoluşçu felsefeye ve bir süreliğine de Heidegger'e dönmek gerekmektedir.

Heidegger'in Dasein tasarımı insan ve dünyanın bütünlüğünden bahseder. Dasein terimi dünyanın insansız, insanın dünyasız var olamayacağını savunmaktadır. Ancak Dasein daha da karmaşık bir biçimde varoluşun dinamiklerinden bahseder. Var olmak durağan bir durum değil, değişken bir durumdur ve bu değişim hiç durmaksızın sürer.

“Ancak Heidegger'in Dasein kavramı daha da karmaşıktır. “Olmak” var olmak demektir ve var olmak dinamik bir süreçtir. İnsan olarak var olmak hiçbir şeye benzemez bir şekilde var olmaktır. Varoluş sürecinde insanlar seçer, değerlendirir, kabul eder, reddeder ve geliştirir. İnsanlar durağan değildir; onlar her zaman daha önce olduklarından başka bir şeye dönüşmektedirler. Var olmak farklı olmaktır, var olmak değişmektir. [...] Evrendeki her şeyden farklı olarak insanlar kendi varlığının doğasını seçerler.” (Hergenhahn, 2001: 509)

Heidegger'in bu dinamizm görüşü varoluşçu felsefenin de bel kemiği niteliğindedir. Zira doğuştan gelen kadercilik benzeri ve değişmez mizaca dayalı bir alın yazısı söz konusu olmadığından bu dinamizm görüşüdür insana kendini ve diğer insanları seçme olanağını tanıyan. İnsan yaşamını, kendini ve çevresini değiştirme gücüne ve özgürlüğüne sahiptir, hatta bu değişim bir zorunluluktur da. Varoluşçu felsefe her şeyden sorumlu tuttuğu insanı özgür kılar ve bu özgürlük değişimin gerekliliğini de ortaya koyar. Gelişimin de bir değişimdir ve bu sebeptendir ki var olmak değişmektir.

Varoluşçu psikoterapinin en önemli isimlerinden Varoluşçu Psikoterapi adlı kitabın da yazar Irvin Yalom varoluşçu psikoterapinin dinamik bir psikoterapi şekli olduğunu söyler. Bu noktada ise dinamik terapiyi tanımlamak bir gereklilik olmaktadır. Yalom varoluşçu psikoterapiyi açıklamaya ‘dinamik’ terimini tanımlamayla başlar,

“... terim “güç” kavramını içeren özel teknik bir kullanıma sahiptir. Freud'un insanın anlaşılmasına en büyük katkısı, zihinsel işleyişin

dinamik modeli olmuştur – bireyin içinde çatışmalı güçlerin bulunduğunu ve hem adaptif hem de psikopatolojik olan düşünce, duygu ve davranışın bu çatışmalı güçlerin bir sonucu olduğunu öne süren model. Üstelik –ki bu önemlidir- *bu güçler çeşitli farkındalık düzeylerinde bulunmaktadır*; bazıları gerçekten bilinçdışıdır.” (Yalom 1999: 15-16)

Freud’un zihinsel işlemin dinamik modeli ve varoluşçu psikoterapi insanların psikodinamiklerini inceler. Psikodinamikler bilinçli veya bilinçdışı güdüler ve korkuları içerir. Daha önce de bahsi geçen psikodinamiklerin hangilerinin içsel çatışması söz konusudur ve bu savaşım hangi faktörleri içerir... Bunlar psikodinamik yaklaşımlı paradigmalarda çalışma konusudur. Psikoterapi ile korku ve güdülerle oluşan psikodinamiklerin ortaya kolayca çıkarılamayan alt katmanlarına inmeye çalışılır. Bunlara ulaşabilmek içinse çeşitli gözlem teknikleri kullanılır; bunlardan bazıları rüyalar, bilinçaltı incelemeleri, derin yansıtma ve psikotik ifadelerdir.

Yalom psikodinamikleri Freudyen, Neo-Freudyen (Kişilerarası) ve Varoluşçu psikodinamikler olmak üzere sıralamıştır.

Freudyen psikodinamikler doğuştan gelen cinsel çatışmalarla yönetilir. Libido-Ego çatışması veya içgüdüler-süperego çatışması Freudyen psikodinamiklerin temelinde yatar. Kontrollü olunması gereken, sosyal normlar ve kültür gibi değerlerle korunan dış dünya bireyin içgüdüsel cinsellik ve saldırganlıkla çatışmaktadır. Neo Freudyen psikodinamikler ise daha kültürel ve sosyal bir bakış açısıyla insanın, özellikle de çocuğun yetişkinlerin –ki özellikle örnek alınan yetişkinlerin- onayını kazanmaya yöneliktir. Çocuktaki *“temel çatışma bu doğal büyüme eğilimleriyle çocuğun güven ve onaylanma gereksinimi arasındadır”*(Yalom, 1998: 18)

Yalom varoluşçu psikodinamikleri ise detaylı bir biçimde incelemiştir.

“Varoluşçu görüş farklı türde bir temel çatışmayı vurgulamaktadır: ne bastırılmış içgüdüsel çekişmelerle ne de içselleştirilmiş önemli yetişkinlerle olan çatışmayı önemsemektedir, *onun yerine bireyin*

varolmanın getirileriyle yüzleşmesinden kaynaklanan çatışma üzerinde durmaktadır. Varolmanın “getirileri” derken belirli en nihai kaygıları, insanoğlunun dünyadaki varlığının bir parçası, hem de önemli bir parçası olan, yaratılıştan getirilen belirli nitelikleri kastediyorum.”
(Yalom, 1998:18)

Görüldüğü üzere varoluşçu psikodinamiklerin kaygıları varoluşçu felsefenin kaygılarına paraleldir. Ona göre varoluşunu düşünen insan yeteri kadar derine inebilirse (ki burada bir çeşit introspektiften bahsedilebilir) “*nihai kaygılara*” ulaşılır. Nihai kaygılar ise Yalom’un çalışmalarında dörde ayrılır: ölüm, özgürlük, yalıtım ve anlamsızlık.

Nihai kaygıların ilki ve en önemlisi ölümdür. Bir var olamayacağının bilincinde olan insan varoluşunu sorgularken kaçınılmaz ölüm gerçeğiyle yüz yüze gelir. Diğer nihai kaygı, özgürlük korkuyla bitişiktir. Ancak varoluşçu bakış açısındaki anlamıyla, özgürlüğün aynı zamanda sorumluluk anlamına geldiği de belirtilmiştir. Yalıtım ise bir tür yalnızlıktır. Dünyaya tek başımıza gelip, kendi ölümümüze tek başımıza ölürüz. Var oluşumuzda yalnız ve yalıtılmışızdır. Son nihai kaygı ise anlamsızlıktır. Anlamsızlık Camus’nün saçma kavramıyla özdeştir. Ölmek zorunda olduğumuz bir yaşamın anlamı nedir ve o yaşamı neden yaşarız? Bu sorulara yanıt verilememesi anlamsızlığı açıklar.

2.1.6.2. Korku ve Kaygı

Korku ve kaygı her ne kadar yakın anlamlı kavramlar gibi görünseler de psikoloji literatüründe farklı anlamları ifade etmektedirler. Bu sebeple ölüm korkusu ile ölüm kaygısı arasında da önemli bir fark olduğu sonucu doğar. Kaygı kavramı anksiyete veya bunaltı olarak da bilinmektedir.

Bunaltı kavramı varoluşçu felsefeciler tarafından da kullanılan Almandaki “angst” kelimesinin, İngilizcedeki ise anxiety kelimesinin karşılığıdır. Kaygı kavramı korku kavramına göre daha derin bir psikolojik içerik taşımaktadır. Kaygı bozuklukları yaygın nevrotik bozukluklardandır. Genellikle hastane tedavisini gerektirmez, farklı yoğunluklarda seyredebilir.

Yaygın kaygı bozukluklarından biri de fobidir. Ölüm fobisi (tanatofobi), yükseklik fobisi (akrofobi), açık alan fobisi (agorafobi), sürünge fobisi (heperfobi), kapalı yer fobisi (klostrofobi), karanlık fobisi (niktofobi) en yaygın fobilerdir. (Yüksel, 2001:169)

“Anksiyetede kötü bir şey olacakmış duygusu ile birlikte hoş olmayan bir duygusal durum sözkonusudur. Anksiyeteyi daha kısa ve özlü olarak tanımlayacak olursak “uygun bir nedeni olmayan korku” diyebiliriz.” (ibid: 120)

Tanımda kaygının uygun bir nedeni olmayan korku olduğu ifadesi özellikle önemlidir. Korku sebepli ve nispeten daha rahat gözlemlenebilir ve normal bir durumken kaygı ardındaki sebepler çeşitli ve ulaşılması güçtür. Çoğu zaman kaygıların ardındaki sebeplere çeşitli psikoterapik yöntemlerle ulaşılabilir durumda kalınır; zira kaygının sebebi hafızanın gelişmediği dönemlere dahi dayanabilir ve kaygının temel sebebi unutulmuş veya bilinçaltında saklanmış veya bastırılmış olabilir.

“Kısaca, psikologlar “korku” terimini, korku nedeninin bilindiği haller için kullanırlar; bizi korkutanın ne olduğunu biliriz. Diğer yanda *kaygı* sorunun ne olduğunu bilmeksizin duyduğumuz, belli belirsiz (vague) bir korkudur.” (Morgan, 1998: 228)

Yukarıdaki tanıma göre belli belirsiz korku çocukluk yıllarına ait veya bastırılmış bir anıdan meydana geliyor olabilir. Babasından korkan bir çocuk ilerleyen yaşamında diğer yetişkin erkeklere karşı bir kaygı geliştirebilir veya anne figürüyle olan bir sorun ileriki yaşlarında bir kaygı bozukluğuna dönüşebilir. Korku ise koşullanma, simgesel ve algı gelişimi gibi faktörlerle ortaya çıkabilir. Bir yangında yaralanmış bir insan bu yangından kurtulduktan sonra ateşten korkabilir; bu korku koşullanma ile ortaya çıkmış bir korkudur.

Görülmektedir ki korku, kaygıya göre daha basit nedenlere dayanan ve neden- sonuç ilişkisinin daha kolay kurulabildiği bir duygudur. Ayrıca korkunun bir savunma mekanizması olduğu görüşü de yaygındır.

“Korku vücudumuzda, bizi tehlikeli durumlarda düşünerek hareket etmemiz konusunda uyarıcı ve bununla da bizi koruyan, bir alarm sistemi gibi çalışır. Bu sistemin işlevi gayet basittir. Tehlikeli bir durumun farkına varırız, şimşek hızıyla ve otomatik olarak gergin ve dikkatli bir duruma geçeriz.” (Hennenhofer, Heil, 2003: 11)

Kaygı kavramının bunaltı kelimesiyle de nitelendirildiği belirtilmiştir. Varoluşçu açıdan değerlendirildiğinde bunaltı insanın temelinde varlık ile ölüm arasındaki çatışma ve bu çatışmanın insan tarafından fark edilmesinden kaynaklanmaktadır.

“Bunaltı, insan varoluşunun temelinde vardır. Varoluşa karşı yokoluş gerçeğinin algılanmasıdır. Bunaltı, kişinin varoluşunun yok edilebileceğinin, kendisini ve dünyasını tümünden yitirebileceğinin, “hiç” olabileceğinin farkında olmasıdır. Korku, kişinin varlığının dışına, onun dış yüzeyine yönelen bir tehlikeye karşı tepki, bunaltı ise kişinin doğrudan doğruya varoluşuna, özüne karşı bir tehditin algısıdır.” (Öztürk, 2002: 50)

Fromm ölüm kaygısını normal korku ve insana sürekli tedirginlik veren ölüm kaygısı olarak ikiye ayırır.

“Fromm, iki türlü ölüm kaygısı olduğunu belirtir. Birincisi, her insanın ölüm karşısında yaşadığı, ölmek zorunda olduğuna ilişkin normal korku; ikincisi ise, insanı sürekli tedirgin eden ölüm kaygısıdır.” (Tanhan, Arı: 2006:48)

Bu tanıma göre ölüm korkusu her insanda az ya da çok var olan doğal ve normal bir korkudur. Ölüm korkusu bahsi geçen farklı sebeplerle ortaya çıkabilir. Büyük bir ölüm tehlikesi atlatmış bir insan veya bayılma tecrübeleri yaşamış bir insanın ölümün bilinçsizlik durumunu tahmin etmeye çalışarak ölüme karşı şartlanmayla bir korku edinebilir.

2.1.6.3. Ölüm Kaygısının Ölçülmesi

Her insan ölüm düşüncesine sahip olsa da kimileri bu düşüncüyü sadece bir bilgi olarak saklarken kimileriye ölüm düşüncesini yoğun şekilde yaşarlar. Öyle ki ölüm düşüncesini yoğun ve ölçüsüz olarak yaşayan insanlar çoğu zaman ölüm

gerçeğinin bilincinde olup yaşamını olumlu olarak yönlendirmek yerine bu düşüncenin yaşamlarını olumsuz, yoğun bir bunaltı olarak hissedebilmektedirler. Bu da göstermektedir ki ölüm kaygısı insanların hayatlarını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilir nitelikte ve insanlarda farklı önem derecelerindedir.

Ölüm kaygısının önemini ve insanların bu duyguyu farklı yoğunluklarda yaşadığının bilincinde olan bilim adamları özellikle son elli yılda yoğunlaşan ölüm kaygısını ölçme çalışmaları sürdürmüşlerdir.

Ölüm kaygısının ölçülmesi farklı biçimlerde ve farklı bilgileri edinmeye yönelik olmuştur. Çalışmaların birçoğunda ölüm kaygısının oluşmasında din, yaş, cinsiyet, sosyokültürel yapı, mesleki ve kültürel farklılıklar gözetilmiştir. Bu çalışmalarda amaçlanan ise ölüm kaygısının yoğunluğu ve dindarlık veya yaş ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkileri tespit etmek olmuştur.

Yaş veya din ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki kimi çalışmalarda bulunmuşken, kimi çalışmalarda ise belli bir ilişki tespit edilememiştir. Bunun sebebi ise ölüm kaygısının karmaşık yapısıdır. Bu gibi bir farklılık ise ölüm kaygısını araştırmak için yapılan çalışmalarının çeşitliliğinin sebebini kanıtlar niteliktedir. Zira 20. Yüzyılın başından bu yana uygulanan ölüm korkusunu ölçme ve değerlendirme teknikleri çeşitlidir.

Çalışmaların bir kısmı ölüm korkusunun veya kaygısının yoğunluğunu araştırırken bir kısmı da ölüme karşı fikir ve tutumları araştırmıştır. Çalışmalar katılımcılara ölüm hakkındaki fikir ve tutumları hakkında sorular sormakta bazı zamanlar açık uçlu anket, kimi zaman ise Likert formatında yapılmıştır. Likert formatında cevaplar derecelendirme yoluyla cevaplanmaktadır. *Kesinlikle katılıyorum, katılıyorum, kararsız, katılmıyorum, kesinlikle katılmıyorum* şeklinde veya bu yoğunluğu 0 ve 4 arasında bir sayıyla değerlendirerek cevaplama klasik bir Likert formatıdır.

Bu konuda Donald I. Templer'in 1970 tarihli çalışması SSCI verilerine göre en çok atıf alan makalelerden biridir.

“Ancak farklı faktör yapılarını göstermesine rağmen, bu ölçeğin sadece genel ölüm kaygısını ölçmek amacıyla geliştirilmiş olduğu bilinmektedir. Kurumsal ve empirik bilgilerin gelişmesi, insanın ölüme yönelik psikolojik yaklaşımlarının karmaşık olduğunu ortaya koymuş ve bazı araştırmacılar bu ölçeğe bazı maddeler ilave ederek, ölçeği çok boyutlu hale getirmeye çalışmışlardır. Zira tek boyutlu yaklaşımlar, ölüm kaygısının ölüm hakkında genel kaygıyla karakteriz edilen psikolojik bir fenomen olduğu tezine dayanmaktadır.” (Yıldız, Karaca; 2001)

Önceden de belirtildiği gibi salt ölüm kaygısının dışında karmaşık ve çok yönlü bir kavram olan ölüm kaygısı hakkında öğrenilmek istenenler çoğaldıkça Templer’in ölüm kaygısı ölçeği de değişime uğramıştır. Oluşturulan farklı ölçeklerdeki sorular ölüm deneyimi, beklenen ölüm, yaşama isteği, ölüm kaygısı, ölme biçimi, ölüm yaşı gibi sorulara cevap aramıştır.

Güncel ölüm ölçeklerinden olan Thorson ve Powell ölüm ölçeği ise kendinden önceki ölçeklerin geliştirilmesiyle 1992 yılında ortaya çıkmıştır. Thorson ve Powell ölçeği Türkçeye çevrilmiş ve Türkiye’de de uygulanmıştır.(Yıldız ve Karaca, 2001)

Yıldız ve Karaca’nın 2001 tarihli çalışmasında denekler Atatürk Üniversitesi, Eğitim fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi öğrencileri arasında seçkisiz yöntemle belirlenmiştir. “Acı çekerek ölmekten korkarım”, “Gömüldükten sonra cesedime ne olacağı konusu beni hiç kaygılandırmıyor”, “Öldükten sonra işlerim üzerindeki kontrolü kaybedeceğim düşüncesinden nefret ederim”, “Ölürken çekilen ıstırap beni kaygılandırıyor”, “Öldükten sonra bize ne olacağı konusunda çok kaygılanıyorum” gibi sorular denekler tarafından Likert tipi ölçekle cevaplandırılmıştır.

Çalışmanın sonucunda ise Thorson Powell ölçeğinin orijinali ve Türkçe çevirisinin arasında tutarlılık olduğu ve Türkiye’de uygulanabilir olduğu sonucu çıkmıştır.

Nitekim bu çeviri 2006 yılında Tanhan ve Arı’nın çalışmasına da kaynak olmuştur (Tanhan, Arı; 2006). Onların çalışmasında 2004-2005 öğretim yılında

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Bilgisayar Öğretim Teknolojileri (BÖT) ve Rehberlik ve Psikolojik Danışma (RPD) programlarındaki 57 son sınıf öğrencisi denek olarak seçilmiş ve ölüm kaygısı düzeyleri Yıldız ve Karaca,'nın çevirisi olan “Ölüm kaygısı Ölçeği” ile ölçülmüştür. Bu yönteme ek olarak ise açık uçlu tek soruluk bir formda “Sizce ölümün anlamı nedir?” sorusu sorulmuştur.

Tablo 2.1. Ölüme Verilen Anlama İlişkin Öğrenci Dağılımı

Ölüme Verilen Anlam	f	%
Yeni Bir Hayatın Başlangıcı	36	63.2
Mutlak Son	6	10.5
Başka Bir Formda Yeniden Yaşama Dönmek	5	8.8
Diğer	10	17.5
Toplam	57	100

Kaynak: Tanhan Fuat, Figen Arı, “Üniversite Öğrencilerinin ölüme verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt III, Sayı: II; Aralık 2006.s.50.

Deneklerin yarısından fazlası ölümü yeni bir hayatın başlangıcı olarak görmektedirler. Bunun İslam dinindeki cennet-cehennem inancıyla ilintili olduğu söylenebilir. Mutlak son, başka bir formda yaşama dönmek ve diğer inançlar ise deneklerin fikirlerinin %36.8'ini oluşturmaktadır. “Araştırma sonucunda, öğrenim görülen programın türüne ve ölüme verilen anlama göre öğrencilerin ölüm kaygısı düzeyleri arasında istatistiksel anlamlı bir farklılık olmadığı ortaya çıkmıştır” (Tanhan, Arı: 2006)

Ölüm gerçeğinin bilinci insanoğlu için her zaman yaşam biçimlerini yönlendirir nitelikte olmuştur. Tarihte ölümüm gerek felsefi gerek bilimsel gerekse yasal anlamları aranmış, ölümün anlamı ise tarih boyunca değişkenlik göstermiştir. Felsefi olarak ölüm materyalistler için biyolojik bir sona eriş, düalistler için ise ruh ve bedenini ayrılması olmuştur. Bilim ise ölümü önceleri nefes ve kalp atışlarından anlamış, teknoloji ve tıbbın ilerlemesiyle de nörolojik yöntemlere başvurmuştur.

Farklı kültür ve inançlara bakıldığında ise ölüm kavramının insanların yaşam biçimleri için ne kadar belirleyici olduğu görülmektedir. Eski Mısır'dan Eski Yunan'a, çok tanrılı dinlerden semavi dinlere kadar hep düalist görüş savunulmuş ve ölüm yardımıyla yaşama anlam verilmiştir. Ölüm sonrası yaşam ve ölümsüzlük kavramları ise dinlerin ve inanç sistemlerinin en önemli tartışmaları ve yönlendiricileri arasında yer almıştır.

Felsefe ise ölümün anlamı, ölüm sonrası yaşam, ölümsüzlük gibi kavramların üzerinde antik çağlardan günümüze kadar tartışmıştır. Varoluşçu felsefe ise ölüm gerçeğini felsefi tartışmalarının merkezine koyarak yaşam ve ölüm arasındaki ilişki ve çelişkiyi görüşlerinin çıkış noktası olarak belirlemişlerdir.

Ölümün psikoloji kanadında ise insanların ölüm korkuları ve ölüm kaygıları incelenmiş ve bu kaygının ölçülmesi çalışmaları özellikle son elli yılda hız kazanmıştır.

BÖLÜM 3

TÜKETİMİN ZAMANLAR ARASI TERCİHİNDE ÖLÜM KAYGISININ ETKİSİ

Ölüm olgusunun dini, felsefi ve psikolojik özelliklerinin incelenmesinden sonra bu bölümde tüketimle ilişkisi araştırılacaktır. İkinci bölümde sunulduğu üzere bu olgunun insan hayatı üzerinde çok farklı kanallardan etki etmesi mümkündür. Dolayısıyla, öncelikle ölüm algısının insan psikolojisi üzerindeki etkilerinin bir yönünü ele almak doğru olacaktır. Bu yönün ölçülebilirlik sınırları içerisinde olması koşulu nedeniyle ele alınabilecek en uygun olgu ölüm kaygısıdır. Ölüm kaygısının tüketimin zamanlar arası tercihi üzerindeki etkisi bu iki olgunun ilişkisinin analizinde daha ölçülebilir olası bir bağ görülebilir.

Tüketimin zamanlanması tercihinin ölüm kaygısı gibi karmaşık bir duyguyla ilişkilendirilmesinin modellenmesinde karşılaşılabilecek ilk sorun, veri ve ölçme sorunudur. Bu kadar spesifik bir ilişkiyi incelerken, temelde benzer literatürün bu ölçme sorununu nasıl ele aldığı yol gösterici olabilir. Fakat bu durumda karşımıza başka bir problem çıkmaktadır. Tüketimin zamanları arası tercihinin açıklanmasında, birinci bölümde belirtildiği üzere Neoklasik yaklaşım hâkimdir. Dolayısıyla bu tercihle faiz oranı arasındaki bağlantı incelenmiş olmakla birlikte tüketim davranışının insan davranışının diğer boyutlarıyla ilişkisi bölüm 1’de belirtildiği gibi yeni gündeme gelmektedir. Bu ilişkinin bu tezde ele alınan boyutuyla ilgili ise literatürde bu güne kadar bir çalışma bulunmamaktadır.

3.1. Data ve Metodoloji

Bu aşamada çalışmanın ilerleyebileceği yön, öncelikle ölçme probleminin üstesinden gelmektir. Böyle bir çabada göz ardı edilmemesi gereken kurallar epistemoloji, 20.yy bilim felsefesi ve istatistik biliminden gelmektedir.

Bu kuralların, çok uzun süredir pozitif bilimlere hızlıca yaklaşan sosyal bilimlerde kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla öncelikle araştırma sorumuzu, yani hipotezimizi net bir şekilde ortaya koymak, sonra varsayımlarımızı sıralamak ve sonra bu hipotezi en uygun metodoloji ile test etmek gibi klasik bir sıralama ile gidilmesi doğru olacaktır. Bu çalışmada ki hipotez;

H_0 : Ölüm kaygısı gelecekte değil de bu gün tüketme isteğini artırır.

H_1 : Ölüm kaygısı gelecekte değil de bu gün tüketme isteğini artırmaz

şeklindedir.

Dolayısıyla burada ölçülmesi gereken iki değişken mevcuttur. Bunlar ölüm kaygısı ve tüketimin zaman tercihidir.

3.1.1. Ölüm Kaygısının Ölçülmesi

İkinci bölümde belirtildiği üzere ölüm kaygısının psikolojideki standardize edilmiş ölçme metodu olarak, Thorson ve Powell'ın ölüm ölçeği (1992) kullanılmıştır. Bu metot Ek-1 de verilen anketin içindeki 9-34 soruların arasındaki 25 sorunun sorulmasıyla çalışır. Bu 25 sorunun cevapları yine ankette görüleceği üzere likert tipi 5 basamaklı bir ölçekle yapılmaktadır. Bu sorular içinde kontrol soruları da mevcuttur. Ortaya çıkan endekste düşük sayı, yüksek ölüm kaygısını göstermektedir. Ölçek, 0 ile 100 arasında dağılmaktadır. Burada "0" sonucu ölüm kaygısının en yüksek olduğu, 100 ise ölüm kaygısının hiç olmadığını durumu göstermektedir.

3.1.2. Tüketimin Zaman Tercihinin Ölçülmesi

Bu değişkenin ölçülmesi daha da özgün bir yaklaşım gerektirmektedir. Çünkü insanların "bugün mü, gelecekte mi tüketmeyi tercih ederdiniz?" sorusuna vereceği cevap ve bu cevabı verirken geçtiği kognitif süreç ile gerçek yaşamında bu kararı verirken ortaya koyacağı eylem ve geçeceği kognitif sürecin birbiri ile aynı olma olasılığının çok düşük olduğu sezgisel olarak söylenebilir. Dolayısıyla burada daha dolambaçlı bir ölçme metodu kullanma ihtiyacı doğmaktadır. Psikoloji bilimi,

böyle durumlarda bireyin davranış çıktısına bakarak bu tarz bir tercihi açıklamaya çalışır. Probleme benzer bir yaklaşımla bakıldığında, ilk olarak bireyin tüketimdeki zaman tercihini gösterecek bir eylem tespit etmek doğru olacaktır. Tüketimin zaman tercihini göstermekte Neoklasiklerin yaklaşımı, süreci kredi kullanımıyla bağlantılandırmaktır (Bu bağlantı kognitif bir süreçle değil faiz oranı ile ilişkilendirilir). Bunun altında yatan temel varsayım gelecekteki gelirini tüketmek isteyen bireyin borçlanmak zorunda olduğudur. Günümüzde kredinin hem yaygın bir borçlanma biçimi olması hem de başka bir bireyden borçlanma sürecinden daha ölçülebilir olması onu metodolojik açıdan daha kullanılabilir hale getirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada kredi kartı kullanımı, tüketimin zaman tercihi konusunda bir gösterge olarak ele alınmıştır. Fakat burada kredi kartı kullanımının miktar olarak ele alınması yanıltıcı olacaktır. Çünkü genellikle bu miktar, gelir düzeyiyle bağlantılı olarak değişmektedir. Dolayısıyla kredi kartının aylık kullanım miktarı, gelecek tüketimi bu güne çekme isteğinin şiddetini göstermez. Ne var ki, ne sıklıkla limit aşımı ile karşılaşıldığı sorusuna alacağımız cevap böyle bir gösterge olarak ele alınabilir. Bu nedenle çalışmada bireyin ne sıklıkta limit aşımı problemi ile karşılaştığı sorusuna vereceği cevabın, gelecekteki gelirini bugün tüketme konusundaki isteğinin şiddetinin bir göstergesi olduğu varsayılmıştır.

Test edilecek modelin varsayımları şu şekildedir.

Varsayım 1: Thorson ve Powell'in ölüm ölçeği ölüm kaygısını doğru ölçer.

Varsayım 2: Thorson ve Powell'in ölüm ölçeği Türkiye'de geçerlidir. (Bölüm 2.x vurgulandığı üzere Yıldız ve Karaca'nın 2001 çalışmasında bu geçerlilik kabul edilmiştir.)

Varsayım 3: Bireyin bu güne kadar kredi kartı kullanırken, yetersiz bakiye cevabını kaç kere aldığı, gelecekteki gelirini bu gün tüketme isteğinin şiddetini ölçer.

Çalışmanın hipotez ve varsayımlarının netleşmesinin ardından bu hipotezi test etmek için gerekli verinin toplanış süreci şu şekilde gerçekleşmiştir. Öncelikle yukarıdaki araştırma sorusu ve varsayımlara uygun bir anket geliştirilmiştir. Bu

ankette varsayım 3'te belirtildiği üzere “bugüne kadar kredi kartımı yetersiz bakiye nedeniyle kullanamadığım alışveriş sayım” diyerek deneğe şu seçenekler sunulmuştur.

- a) 0
- b) 1-20
- c) 21-30
- d) >30

Önce de belirtildiği üzere anket Thorson ve Powell'ın ölüm ölçeği olan 25 adet soruyu içermektedir. Ayrıca demografik veriler gibi verileri toplayacak ve bunlar ile bağımlı değişken arasındaki ilişkiyi de ortaya koyacak kontrol soruları da mevcuttur. Bu sorular güvenilirliği bir çok çalışma ile kanıtlanmış olan World Values Survey'den alınmıştır.

World Values Survey çeşitli sosyal göstergelerin sosyolojik ve politik etkilerini inceleyen sosyal bilimcilerin çalıştığı dünya genelinde bir networktur. Birçok ülkede gerçekleştirilen ayrıntılı bir anket çalışmasına dayanmaktadır. Bu anketler dünya nüfusunun %90'nı kapsayacak şekilde 97 ülkede gerçekleştirilmektedir. 1981' den beri çeşitli aralıklarla gerçekleştirilen anketteki sorular standardize edilmiştir.

Anket oluşturulduktan sonra sıra uygulamaya geldiğinde yeni zorluklar baş göstermiştir. Anketin birçok ölümle ilgili soru içermesi değişik psikolojik tepkiler ortaya çıkarmış ve anketin uygulanabileceği mekân bulmakta zorluk çekilmiştir. Üniversite gibi daha kolay izin alınabilen mekânlarda anketin uygulanması daha kolay olabilecekken bu yol tercih edilmemiştir. Çünkü üniversitede bulunacak topluluğun, popülasyonu temsil edecek bir örneklem olmadığı açıktır. Birçok denemenin ardından büyük bir alışveriş merkezinden gerekli izin alınmış ve hedeflenen örnekleme anket uygulanmıştır. Ankete 122 kişi katılmıştır. Bu rakam istatistikî analiz için gereken minimum sayının çok üstündedir. Adı geçen 122 kişi 18 yaş üstü kadın ve erkeklerden seçilmiştir.

Modeli tahmin etmek için ordered probit modeli seçilmiştir. Anketteki 1. Soru olan bağımlı değişkenimiz kesikli (discrete) olduğu için Kesikli Seçenek Modellerinden (Discrete Choice Models) birini tercih etmenin uygun olacağı açıktır.

Burada soruya verilen cevap evet ve hayır gibi iki seçimli bir cevap olsa idi; o halde İkili Seçim Modellerinden birini (Binary Choice Models) kullanılabilirdi. Literatürde bu tür modellerin en yaygın olanları logit ve probit modelidir. Fakat bu yol denekten alabileceğiniz bilgiden daha azını almak anlamına gelmektedir. Çünkü bağımlı değişken sorumuz “bugüne kadar hiç limit aşımı nedeniyle kredi kartı kullanamadığınız oldu mu?” şekline dönüşmek zorundadır. Bu da ankette sorulan birinci sorudan daha az bir bilgiye ulaşılmasına neden olur. İkinci bir seçenek ise “Bugüne kadar kaç kere limit aşımı nedeniyle kredi kartınızı kullanamadığınız oldu?” sorusuna şıklı bir seçenek sunmadan doğrudan bir cevap istemektir. Fakat ankete katılanların bu sorunun cevabını doğru hatırlamama olasılıkları yüksektir. Dolayısıyla sorunun bu şekilde sorulması verinin yanlış yönlendirilmesi sonucunu doğurabilecektir. Bu ihtimaller göz önünde bulundurularak sorunun ikiden fazla seçenek içerecek şekilde cevaplanması istenmiştir. Bağımlı değişken sorusunun bu şekilde sorulması nedeniyle uyulabilecek en uygun metodoloji Ordered Probit Modeli olmuştur.

3.1.3. Ordered Probit Modeli

Ordered Logit ve Ordered Probit modelleri McKelvey ve Zavaine tarafından 1975’te geliştirilmiştir. Geleneksel bir lineer model,

$$y^* = \mathbf{x}'\boldsymbol{\beta} + \varepsilon$$

Şeklinindedir. Ne var ki burada Y’ gözlemlenebilir bir değişkendir. Eğer y^*

$$\begin{aligned}
y &= 0 && \text{if } y^* \leq 0 \\
&= 1 && \text{if } 0 < y^* \leq \mu_1 \\
&= 2 && \text{if } \mu_1 < y^* \leq \mu_2 \\
&\cdot \\
&\cdot \\
&\cdot \\
&= J && \text{if } \mu_{j-1} \leq y^*
\end{aligned}$$

$\mu_1, \mu_2, \dots, \mu_{j-1}$ eşik (Treshold) parametreleridir.

Bu çerçeveye uygun olarak model

$$X_{it} = 0 \quad \text{Eğer } A = 0$$

$$X_{it} = 1 \quad \text{Eğer } 1 \leq A \leq 10$$

$$X_{it} = 2 \quad \text{Eğer } 11 \leq A \leq 21$$

$$X_{it} = 3 \quad \text{Eğer } 21 \leq A \leq 30$$

$$X_{it} = 4 \quad \text{Eğer } A \leq 31$$

Şeklinde tanımlanacaktır. Burada X_{it} bağımlı değişkeni A ise anketin birinci sorusuna verilen cevapları tanımlamaktadır. Tüm Ordered modellerinde olduğu gibi eşikler subjektif olarak tanımlanmıştır.

Model Spesifikasyonu Akaike Enformasyon Kriterine dayanarak gerçekleştirilmiş ve modelde Aşağıdaki Değişkenler Kullanılmıştır (Tablo 3.1).

Tablo 3.1. Değişkenler

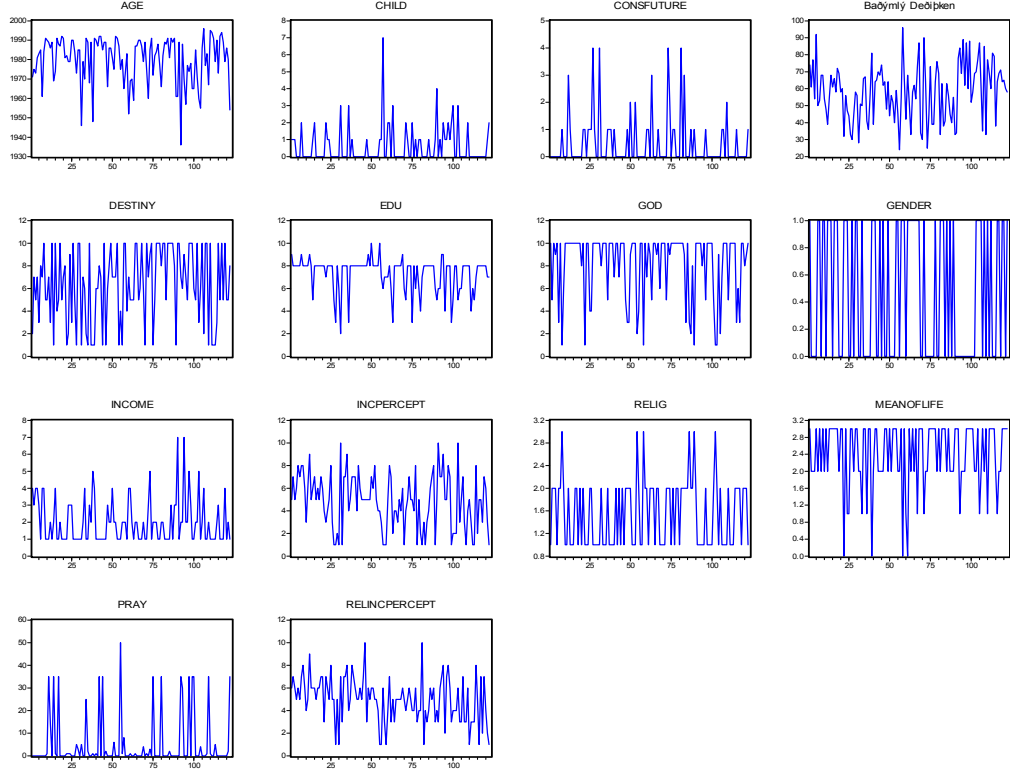
Deathanx	Ölüm Kaygısı
Gender	Cinsiyet
Age	Yaş
Edu	Eğitim
Relincpercept	Nispi Gelir Algısı
Child	Çocuk Sayısı
Incomepercept	Gelir Memnuniyeti
Income	Gelir
Pray	İbadet
Relig	Dindarlık Tanımı
God	Tanrı İnancı
Destiny	Kader İnancı
Meanoflife	Hayatın Anlamı

Modelin sonucu Tablo 3.2’de sunulmuştur. Fakat bu sonuçları yorumlamadan önce anket çalışmalarında sıklıkla karşılaşılan bir sorun kontrol edilmelidir. Eğer modelin hata terimleri normal dağılmıyor ise (normal dağılmış olduğu varsayılır) modelin sonuçlarını da yorumlamak gereksizdir çünkü bu durum sonuçların sağlıklı olmadığını gösterir.

Tablo 3.2. Ordered Probit Modeli Sonuçları

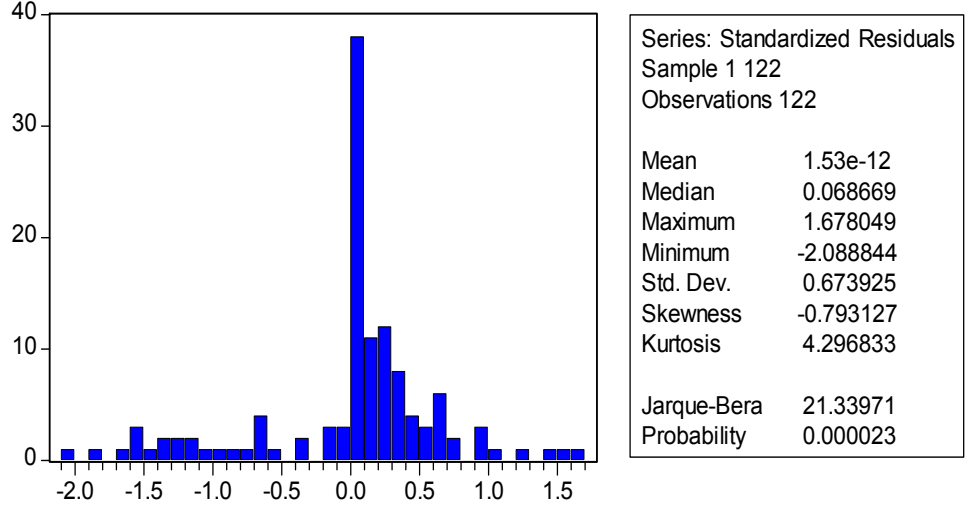
Bağımlı Değişken Consfuture				
Metod: ML - Ordered Probit (Quadratic hill climbing)				
	Katsayı	Std-Hata	z-İstatistiği	P değeri
Deathanx	-0.084901	0.013392	-6.339782	0.0000
Gender	0.293456	0.311320	0.942617	0.3459
Age	-0.041554	0.017721	-2.344959	0.0190
Edu	-0.110256	0.126652	-0.870545	0.3840
Relincpercept	0.359976	0.107098	3.361170	0.0008
Child	-0.367385	0.211191	-1.739587	0.0819
Incomepercept	-0.087812	0.078135	-1.123855	0.2611
Income	-0.144757	0.145197	-0.996966	0.3188
Pray	0.001079	0.015875	0.067973	0.9458
Relig	0.687100	0.331140	2.074957	0.0380
God	0.102712	0.064042	1.603834	0.1088
Destiny	0.042892	0.047653	0.900091	0.3681
Meanoflife	-0.378086	0.209347	-1.806024	0.0709
	Limit Noktaları			
LIMIT_1:C(14)	-84.85872	35.06195	-2.420251	0.0155
LIMIT_2:C(15)	-83.42898	35.03533	-2.381282	0.0173
LIMIT_3:C(16)	-82.87268	35.02313	-2.366227	0.0180
LIMIT_4:C(17)	-82.13535	34.99567	-2.347014	0.0189
Akaike info Kriteri	1.399862	Schwarz Kriteri		1.790586
Log likelihood	-68.39157	Hannan-Quinn Kriteri		1.558562
Restr. log likelihood	-108.1586	Ort. log likelihood		-0.560587
LR İstatistiği (13 df)	79.53408	LR index (Pseudo-R2)		0.367673
Olasılık(LR stat)	1.35E-11			

Grafik 3.1. Değişkenler ve Normallik Varsayımı

Değişkenlerin grafiklerine bakarak normal dağılıma ihtimalini ortadan kaldıran birden fazla değişkenin varlığı tespit edilebilir. Bu nedenle yapılan normallik testinin sonuçları aşağıda Grafik 3.2.'de sunulmuştur. Jarque-Bera istatistiğine göre hata terimleri normal dağılamamaktadır. Dolayısıyla modeli logistik dağılım varsayımıyla bir kez daha tahmin etmek gerekmiştir.

Grafik 3.2. Jarque-Bera İstatistiği

Lojistik dağılım varsayımı altında tahminin sonuçları Tablo 3.3’de sunulmuştur. Sonuçlara göre ölüm kaygısı arttıkça (ki bu index rakamın düşmesi anlamına gelir) kredi kartının yoğun kullanımı artmaktadır. Bağımlı değişkenle ilişkide olan diğer bir değişken yaştır. Yaş arttıkça kredi kartının limiti aşacak şekilde kullanımı düşmektedir.

Tablo 3.3. Ordered Probit Modeli Sonuçları

Bağımlı Değişken Consfuture				
Metod: ML - Ordered Probit (Quadratic hill climbing)-Lojistik Dağılım				
	Katsayı	Std-Hata	z-İstatistiği	P değeri
Deathanx	-0.149133	0.025250	-5.906203	0.0000
Gender	0.443621	0.553339	0.801716	0.4227
Age	-0.076684	0.032358	-2.369896	0.0178
Edu	-0.199380	0.226943	-0.878549	0.3796
Relincpercept	0.655992	0.196362	3.340720	0.0008
Child	-0.675610	0.386134	-1.749677	0.0802
Incomepercept	-0.162537	0.136277	-1.192696	0.2330
Income	-0.293703	0.279621	-1.050360	0.2936
Pray	0.001344	0.027918	0.048135	0.9616
Relig	1.243545	0.607275	2.047747	0.0406
God	0.183619	0.116761	1.572612	0.1158
Destiny	0.073669	0.084927	0.867434	0.3857
Meanoflife	-0.619521	0.384178	-1.612586	0.1068
	Limit Noktaları			
LIMIT_1:C(14)	-156.3026	63.97360	-2.443237	0.0146
LIMIT_2:C(15)	-153.8201	63.90354	-2.407067	0.0161
LIMIT_3:C(16)	-152.8470	63.86740	-2.393193	0.0167
LIMIT_4:C(17)	-151.5774	63.80753	-2.375541	0.0175
Akaike info Kriteri	1.415292	Schwarz Kriteri		1.806016
Log likelihood	-69.33278	Hannan-Quinn Kriteri		1.573992
Restr. log likelihood	-108.1586	Ort. log likelihood		-0.568301
LR İstatistiği (13 df)	77.65166	LR index (Pseudo-R2)		0.358971
Olasılık(LR stat)	3.04E-11			

Bir diğer anlamlı ilişki gelir düzeyiyle düşmüştür. Gelir düzeyi arttıkça kredi kartının limitleri aşacak şekilde kullanılma olasılığı düşmektedir. Bir diğer ilginç

sonuç ta bağımlı değişken ile çocuk sayısı arasındaki ilişkidir. Çocuk sayısı arttıkça kredi kartının limitleri aşacak şekilde kullanılma olasılığı düşmektedir. Son anlamlı ilişki ise kişinin dindarlıkla ilgili tanımını ile bağımlı değişken arasındaki ilişkidir. Kişi kendini ne kadar dindar tanımlar ise kredi kartının limitleri aşacak şekilde kullanma olasılığı o kadar azalmaktadır. Model de bulunan diğer değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde bir etkisi görülmemektedir.

Modelin sonuçlarına bakarak çalışmanın araştırma sorusunun cevabı şu şekilde açıklanabilir. Tüketimin zamanlaması tercihinde neoklasik modelin varsayımları dışında insana ait bir duygunun da etkili olabileceği açık bir şekilde görülmektedir. Ölüm kaygısı arttıkça gelecekte değil bugün hemen tüketme isteği artmaktadır. Bu iki değişken arasındaki ilişki üzerine başka araştırmalar gerçekleştirilerek aradaki kognitif süreçler daha iyi tanımlanabilir. Fakat sezgisel olarak bu ilişkinin “yarın ölebiliyim o zaman bugün neden tüketmeyeyim” benzeri bir bilişsel patika izlediği söylenebilir. Gelirin artması ile kredi kartı kullanımı arasındaki ilişki veya çocuk sayısının artması ile limitleri aşacak şekilde kullanımı arasındaki ilişki model sonuçlarına göre kuvvetli görünmektedir. Hatta bu iki değişken bağımlı değişkeni ölüm kaygısına göre daha kuvvetli bir şekilde etkilemektedir. Fakat yine de ölüm kaygısının bağımlı değişken üzerindeki etkisi de açıkça görülmektedir. Ve bu etki dindarlık ve yaşın bağımlı değişken üzerindeki etkisinden daha kuvvetlidir.

SONUÇ

Neoklasik literatür tüketicinin seçim ve tercih davranışlarına odaklanırken rasyonellik varsayımı üzerinden hareket etmiş ve insanın tüketim davranışının gerçek doğasını ıskaladığı yönünde bir çok eleştiri almıştır. Diğer tüm insan davranışlarında olduğu gibi tüketici davranışlarının temellerinde de çok karmaşık bilişsel süreçler bulunduğunu varsaymak mümkündür. Dolayısıyla bu karmaşık davranış, insanın rasyonel olduğu varsayımı üzerine kurmanın, kısırlaştırıcı ve hatta hatalı olduğunu söylemek de mümkündür. Tüketimin hem insan hayatının hem de ekonomik işleyişin önemli bir parçası olduğu düşünüldüğünde rasyonellik varsayımının iktisat bilimini de yanlış bir yöne sürüklenmiş olması olasıdır.

Neoklasik teori tüketim davranışını iki farklı yaklaşımla ele almıştır. Bu yaklaşımlardan ilki seçim diğeri tercih temellidir. Fakat her iki temelde rasyonellik varsayımına dayanır ve birey bu süreçlerde hata yapmaz. Gündelik yaşamda yapılacak bazı gözlemler bile durumun böyle olduğu konusunda şüpheler doğurmaktadır.

Birey belirsizlik ve risk altında karar alır. Ayrıca bu kararlar alınırken biyolojik, sosyolojik ve psikolojik birçok süreç devreye girerek insanların rasyonellikten çok uzak kararlar almasına neden olabilir. Davranışsal iktisat 1970'lerin sonlarında bu kognitif süreçlerin incelenmesi ile ortaya çıkmıştır. Böylece Beklenti etkisi, Donatı etkisi, Çerçeve etkisi gibi birçok bilişsel sürecin insan karar alma sürecinde etkili olduğu görülmüştür.

İnsanın karmaşık bir varlık olduğu göz önünde bulundurulduğunda konunun daha birçok yönü olduğu söylenebilir. Fakat çalışmaların henüz başlangıç aşamasındadır. Bu bağlamda oluşan alt araştırma alanlarından Nöroiktisat, tüketici karar alma süreçlerinde etkili olan biyolojik süreçleri incelemeye devam ederken davranışsal iktisat ise kognitif süreçlere odaklanmaktadır.

Bu karmaşık karar alma sürecinde birçok duygu ve olgunun etkili olduğu düşünülebilir. Bu çalışma bu olgulardan sadece biri olan ölüm olgusu ile tüketici davranışı arasındaki ilişkiye yoğunlaşmıştır. Tüketici davranışı ele alınırken, bu

davranışın birçok farklı yönü olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle çalışmada tüketici davranışının bir yönü olan tüketimin zamanlaması ele alınmıştır. Çalışmanın hipotezi test edilirken öncelikle ölçülebilirlik sorununun çözülmesi gerekmiştir. Bu çerçevede ölümün insan yaşamındaki ölçülebilir etkisi olarak ölüm kaygısı incelenmiş ve Thorson Powell ölçeği ile çalışılmıştır. Tüketimin zamanlaması değişkeni için ise farklı bir yöntem geliştirilmiştir. Kredi kartı kullanımının yoğunluğunun, gelecekte değil de bugün tüketme isteğinin bir göstergesi olduğu varsayılmış ve tüketimin zamanlaması değişkeni bu eylem ile tanımlanmıştır.

Bu aşamada ölüm kaygısı ölçeği ve tüketimin zamanlaması ile ilgili soruları içeren bir anket geliştirilmiştir. Ayrıca bu ankette kontrol soruları da bulunmaktadır. Ölçüm ve veri ile ilgili sorunlar aşıldıktan sonra, test metodu olarak ordered probit metodunun en uygun metod olduğu görülmüştür.

Test sorularına göre ölüm kaygısı arttıkça, tüketimin bugün yapılma isteği artmaktadır. Yaş arttıkça veya gelir arttıkça bu isteğin yoğunluğu azalmaktadır. Bir diğer ilginç sonuç da çocuk sayısı arttıkça bireylerin gelecekte değil de bugün tüketme yönündeki isteklerinin azaldığı gözlenmektedir. Çalışmanın son bulgusu ise dindarlığın bugün tüketme baskısını azalttığı yönündedir. Bu sonuçlar tüketici davranışının karmaşık doğası ile ilgili ipuçları barındırmaktadır. Ortaya çıkan bu net bulgular birçok farklı insan duygusu ve sosyolojik olgu için de konunun araştırılmasının ilginç sonuçlar vereceğini göstermektedir. Bu bulgunun ilk pratik kullanımı bankacılık sektöründe olabilir. Tezde elde edilen bulgulara göre, bankaların, ölüm kaygısı ölçeğini, tüketici kredileri ve kredi kartı kullanımında temerrüde düşme olasılığının tahmininde kullanmasının, kredilerin geri dönme olasılığını artıracakı söylenebilir. Ayrıca bu araştırmanın sonuçları, sadece bankacılık sektöründe değil reklam, hızlı tüketim gibi birçok sektörde kullanılabilir. Yakın zamanda, insan psikolojisi ve ekonomik olgular arasındaki ilişkiye yoğunlaşan benzer çalışmalar çoğaldıkça, bu çalışmaların sonuçlarının pratik dünyada kullanımı ile ilgili etik tartışmaların artacağı da tahmin edilebilir.

KAYNAKÇA

- Alexander, Desmond: “The Old Testament View of Life After Death”; (Çevrimiçi): <http://s3.amazonaws.com/tgc-documents/journal – issues / 11.2 Alexander. Pdf>, Erişim Tarihi: 27.08.2010
- Aries, Philippe: **Batılının Ölüm Karşısında Tavırları**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yayınları, 1991.
- Ayer Alfred J., Jane O’Grady: **A Dictionary of Philosophical Quotations**, USA, Blackwell Publishing, , 1994.
- Sewell, Martin: “Prospect Theory” (Çevrimiçi): <http://prospect-theory.behaviouralfinance.net/> Erişim Tarihi: 04.08.2011
- Benartzi, Shlomo & Thaler, Richard H.: "Myopic Loss Aversion and the Equity Premium Puzzle," NBER Working Papers 4369, National Bureau of Economic Research, Inc., 1993.
- Berker, Mustafa: “Beyin Ölümü”, (Çevrimiçi) [http:// www.Turkishneurosurgicalsociety. org/ pdf/beyinolumu.pdf](http://www.Turkishneurosurgicalsociety.org/pdf/beyinolumu.pdf), Erişim Tarihi: 01.08.2010.
- Binger, Brain R., Elizabeth Hoffman: **Microeconomics with Calculus**, Addison Wesley, 2. Baskı, Boston, 1997.
- Bulmuş, İsmail: **Mikroiktisat**, Okutman Yayıncılık, 6. baskı, Ankara 2008.
- Camus, Albert: **Sisifos Söyleni**, 9. Baskı, Çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Can Yayınları, 2006.

- Craig Edward: **Routledge Encyclopedia of Philosophy**, Cilt 2, İngiltere, Routledge, 1998, pp. 817-823.
- Frank, Robert H.: **Microeconomics and Behavior**, Irwin/McGraw-Hill Companies, Inc., 3. Baskı, New York, 1997.
- Ellsberg, Daniel: “Risk, Ambiguity, and the Savage Axioms”, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 75, No. 4, Nov. 1961, pp. 643-669.
- Guerrien, Bernard: **Neo-Klasik İktisat**, Çev. Ertuğrul Tokdemir, 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları 577, Başvuru Dizisi 7, 1999.
- Hamilton Edith: **Mitologya**, Çev. Ülkü Tamer, İstanbul, Varlık Yayınları, 2006.
- Hançerlioğlu Orhan: **Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar**, Cilt 5, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları,, 1978, s 23-25.
- Hennenhoffer, Gerd, Klaus Heil: **Korkuyu Yenmek**, Çev. Lütfi Yarbaş, İzmir, İlyas Basım Yayın, 2003.
- Hergenhahn Brian: **An introduction to the History of Psychology**, 4th Ed., USA, Wadsworth/Thomas Learning, 2001.
- İnan, Afet: **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- İncil: **Yuhanna 3:16**, (Çevrimiçi) [http : // www . incil . com / doc / incil _ html / frame1.html](http://www.incil.com/doc/incil_html/frame1.html), Erişim Tarihi: 24.06.2010
- İncil: **Yuhanna 11:25-26**, (Çevrimiçi) [http : // www . incil . com / doc / incil _ html / frame1.html](http://www.incil.com/doc/incil_html/frame1.html), Erişim Tarihi: 24.06.2010

- İncil: **Luka 16:22**, (Çevrimiçi) [http : // www . incil . com / doc / incil _ html / frame1.html](http://www.incil.com/doc/incil.html/frame1.html), Erişim Tarihi: 24.06.2010
- Kahneman, Daniel , Amos Tversky: “Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk”, **Econometrica**, 47/2, 1979, pp. 263-292.
- Kahneman, Daniel, Jack, Thaler, Richard Knetsch: “Experimental Tests of Endowment Effect and Caose Theorem”, **The Journal of Political Economy**, Vol. 98, No.6, Aralık 1990, pp. 1325-1348.
- Kahneman, Daniel, Jack, Thaler, Richard Knetsch: “Anomalies: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias”, **The Journal of Economic Perspectives**, Vol. 5, No.1, Kış 1991, pp. 193-206.
- Kerrigan Michael: **The History of Death – Burial Customs And Funeral Rites, From The Ancient World To Modern Times**, United States, The Lyons Press, 2007.
- Knight, Frank: “Risk, Uncertainty, and Profit”, Houghton Mifflin, Boston, 1921.
- Kuran: **Al-i İmran:185**, (Çevrimiçi) [http : // www . kuran . gen . tr / ? x = s _ main & y = s _ middle&kid=1&sid=3](http://www.kuran.gen.tr/?x=s_main&y=s_middle&kid=1&sid=3) **Kuran Diyanet İşleri Meali**, Erişim Tarihi: 24.06.2010
- Kuran: **Bakara:28**, (Çevrimiçi) [http : // www . kuran . gen . tr / ? x = s _ main & y = s _ middle&kid=1&sid=2](http://www.kuran.gen.tr/?x=s_main&y=s_middle&kid=1&sid=2) **Kuran Diyanet İşleri Meali**, Erişim Tarihi: 24.06.2010
- Kuran: **Hadid:20**, (Çevrimiçi) [http : // www . kuran . gen . tr / ? x = s _ main & y = s _ middle&kid=1&sid=57](http://www.kuran.gen.tr/?x=s_main&y=s_middle&kid=1&sid=57) **Kuran Diyanet İşleri Meali**, Erişim Tarihi: 24.06.2010

- Lamb David: “Diagnosing Death”, **Philosophy and Public Affairs**, Vol.7, No 2, Blackwell Publishing, Winter 1978, pp 144-153.
- Mant Keith A.: “The Medical Defination of Death”, **Man’s Concern with Death**, Ed. By Toynbee Arnold Joseph et al. , Great Britain, Hodder and Stoughton, 1968, pp 13-24.
- Mas-Colell, Andreu, Jerry Green, Michael Whinston: **Microeconomic Theory**, Oxford University Press N.Y., Oxford 1995.
- Morgan Clifford Thomas: **Psikolojiye Giriş**, Bs. 8, Çev. Hüsnu Arıcı ve diğ., Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1982.
- Morris Charles G.: **Psikolojiyi Anlamak** (Psikolojiye Giriş), Çev. Ed. H. Belgin AYVAŞIK, Melike Sayıl, Ankara, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, No. 23, 2002.
- Nagel Thomas: “**Death**”, Noûs, Vol. 4, No. 1 , Blackwell Publishing, Feb. 1977, pp. 73-80.
- Öztürk M. Orhan: **Ruh Sağlığı ve Bozuklukları**; Ankara; Nobel Tıp Kitapevleri, 2002.
- Phung, Albert: “Behavioral Finance: Key Concepts - Mental Accounting” (Çevrimiçi):http://www.investopedia.com/university/behavioral_finance/behavioral5.asp#axzz1VsEAcrHJ, Erişim Tarihi: 04.06.2011
- Phyllis, Palgi, Henry Abramovitch “Dead: a Cross-Cultural Perspective”, **Annual Review of Antropology**, No:13. pp385-417.
- Pindyck, Robert, Daniel Rubinfeld: **Microeconomics**, 6. baskı, Pearson Education Inc., New Jersey, 2005.

- Platon: “Phaedo”, **The Dialogues Of Plato**, Trans. By. Benjamin Jovett, v.1, New York, Random House, , 1937, pp. 441-499.
- Roller, Colleen: “How Anchoring, Ordering, Framing, and Loss Aversion Affect Decision Making”, (Çevrimiçi): <http://www.uxmatters.com/mt/archives/2011/03/how-anchoring-ordering-framing-and-loss-aversion-affect-decision-making.php>, Erişim Tarihi: 08.07.2011
- Salvotare, Dominick: “**Microeconomics: Theory and Applications**”, 4. baskı, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Sartre, Jean-Paul, Gaéton Picon, Laffont Bompiani, P. Naville: **Varoluşçuluk**, 19. Bs, Ed. Ve Çev. Asım Bezirci, İstanbul, Say Yayınları, 2005.
- Segal, Uzi: “The Ellsberg Paradox and Risk Aversion: An Anticipated Utility Approach”. (Çevrimiçi): <http://www.econ.ucla.edu/workingpapers/wp362.pdf>, Erişim Tarihi: 04.09.2011.
- Shiller, Robert J.: “Human Behavior and The Efficiency of The Financial System”, (Çevrimiçi) [http : // www. bilgehanyazici .com/resources/bf_ articles.htm](http://www.bilgehanyazici.com/resources/bf_articles.htm), Erişim Tarihi:10.11.2010.
- Steiner Reinhard: “Ölüme Karşı”, **Ölüm ve Felsefe**, Ed. Jeff Malpas, Robert C. Solomon, Çev. Nur Küçük, İstanbul, İthaki Yayınları, 2006.
- Taleb, Nassim Nicholas: “**Siyah Kuğu**, (Çev.) Nazan Arıbaş, Varlık Yayınları, 2. baskı., İstanbul, 2008.

- Tanhan Fuat, Figen Arı; “Üniversite Öğrencilerinin ölüme verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt III, Sayı: II; Aralık 2006, ss: 34-43 (Çevrimiçi): <http://efdergi.yyu.edu.tr>, Erişim Tarihi: 15.18.2010.
- Templer Donald: “The Construction And Validation of Death Anxiety Scale”; **J Gen Psychol**, no 82,1970, pp. 165-174.
- Tevrat psalm 49:14-15.
- Thaler, Richard: “Toward a Positive Theory of Consumer Choice” *Journal of Economic Behavior and Organization*, Volume 1, 1980, pp.39-60 .
- Thaler, Richard: “Marketing Science Mental Accounting and Consumer Choice Vol. 4, No. 3, pp. 199-214, Summer, 1985.
- Topakkaya, Arslan: Heidegger’de ölüm Kavramının Analizi, (Çevrimiçi): <http://www.e-akademi.org/incele.asp?konu=Heidegger%20de%20%20%D6l%FCm%20Kavram%FDn%FDn%20Analizi&kimlik=-1725874829> & url = makaleler/atopakkaya-1.htm, Erişim Tarihi: 16.09.2010.
- Tversky, Amos, Daniel Kahneman: “Judgement under uncertainty: Heuristics and Biases”, **Science**, New Series, Vol. 185, No. 4157, pp. 1124-1131, September 1974.
- Tversky, Amos, Daniel Kahneman: “The Framing Decisions and Psychology of Choice”, **Science**, New Series, Volume 211, Issue 4481, pp. 453-458, January 1981.

- Tversky, Amos, Kahneman, Daniel: “Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference – Dependent Model”, **The Quarterly Journal of Economics**, Kasım 1991, pp. 1039-1061.
- Ulaş Erk Sarp,: **Felsefe Sözlüğü**, 1. Bs, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2002. s. 1090-1096.
- Ünsal, Erdal M.: **Mikro İktisat**, İmaj Yayıncılık, 6.baskı., Ankara, 2005.
- Varian, Hal R.: **Intermediate Microeconomics**, 6. baskı, W.W.Norton & Company N.Y., London 2003.
- Vedantam, Shankar: “Mental Accounting”, (Çevrimiçi): [http:// www. Washington post. com / wp dyn/ content/ article / 2007 / 05 / 19 / AR 2007051900316 . html](http://www.Washingtonpost.com/wp/dyn/content/article/2007/05/19/AR2007051900316.html), Erişim Tarihi: 08.08.2011
- Yalom Irvin: **Varoluşçu Psikoterapi**; Çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit, İstanbul; Kabalcı Yayınevi; 2001.
- Yıldız, Murat, Faruk, Karaca: “Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği’nin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda >Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Tabula-Rasa*, yıl: 1, sayı: 1, 2001, s. 43-55. (Çevrimiçi): [http://www.angelfire. com / psy / muratyildiz/OLUM8.htm](http://www.angelfire.com/psy/muratyildiz/OLUM8.htm), Erişim Tarihi: 10.06.2011.
- Yüksel, Nevzat: **Ruhsal Hastalıklar**, 3. Baskı, Ankara, Çizgi Tıp Yayınevi, 2001.

EK-1

Bu anket İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde yapılan bir bilimsel çalışma için yapılmakta olup isim ve başka hiçbir kimlik bilgisi gerektirmez.

ANKET SORULARI

1. Bu güne kadar kredi kartımı yetersiz bakiye nedeniyle kullanmadığım alışveriş sayım
 - a) 0
 - b) 1 – 10
 - c) 10 – 20
 - d) 20 – 30
 - e) 30 (30' dan büyüktür.)

2.

1	ERKEK	
2	KADIN	

3. Doğum tarihim 19 __ __

4. Eğitim durumum

- 1-Okula gitmedim
- 2-İlkokul terk
- 3-İlkokul
- 4-Orta okul terk
- 5-Orta okul
- 6- Lise
- 7-Üniversite terk
- 8- Üniversite
- 9-Yüksek lisans
- 10-Doktora

5. Şuan çalışıyor musunuz?

- a- Evet
- b- Hayır İşsizim
- c- Öğrenciyim
- d- Ev hanımı
- e- Emekli
- f- Diğer (Yazınız)_____

6. Aşağıdaki rakamlar ülkenizde yaşayan insanların gelir ölçekleri olsa ve 1 en düşük ölçek 10 en yüksek ölçek olsa sizin geliriniz

En düşük									En yüksek
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

7. Kaç çocuğunuz var? () ← Buraya yazınız.

8. Maddi durumunuz sizi ne kadar tatmin ediyor?

Hiç Etmiyor									Çok Ediyor
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

9. Acılı bir ölümden korkarım.

- a)Fikrime çok uygun
- b)Fikrime uygun
- c)Kararsızım
- d)Fikrime aykırı
- e)Fikrime çok aykırı

10. Ölümden sonra ne olduğunu bilmemek beni rahatsız ediyor.

a)Fikrime çok uygun	b)Fikrime uygun	c)Kararsızım	d)Fikrime aykırı	e)Fikrime çok aykırı
---------------------	-----------------	--------------	------------------	----------------------

11. Ölümünden sonra hiç düşünemeyeceğim fikri beni korkutuyor.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

12. Vücudum gömüldükten sonra ne olacağı ile ilgili hiç endişelenmem.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

13. Tabutlar beni gerginleştirir.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

14. Ben gittikten sonra işlerimle ilgili kontrolü yitireceğim düşüncesinden nefret ediyorum.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

15. Ölümünden sonra hiç hareket edemez hale gelmek beni rahatsız eder.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

16. Ameliyat olmaktan çok korkarım.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

17. Ölümünden sonra yaşam konusu bana büyük sıkıntı verir.

- a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

18. Uzun ve yavaş bir ölümden korkuyorum.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

19. Ölünce bir tabuta kapatılacak olmayı umursamam.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

20. Öldükten sonra çaresiz olacağım düşüncesinden nefret ederim.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

21. Ölümden sonra bir yaşam var mı diye hiç endişelenmem.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

22. Öldükten sonra hiçbir şey hissetmeyeceğim düşüncesi moralimi bozar.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

23. Ölürlen hissedilen acı beni korkutur.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

24. Öldükten sonraki yaşamımı dört gözle bekliyorum.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

25. Çaresiz kalmak konusunda hiç endişelenmem.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

26. Vücudumun mezarda yok olacağı düşüncesi benim için sorundur.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

27. Öldükten sonra kaybolacağım hissi beni rahatsız eder.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

28. Öldükten sonra bize ne olacağı ile ilgili endişelenirim.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

29. Kontrolün bende olup olmadığı meselesi beni hiç endişelendirmez.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

30. Ölümün yarattığı yalıtım benim için korkutucudur.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

31. Kanser olmaktan pek korkarım.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

32. Ben öldükten sonra işlerin nasıl yapılacağına dair özenli anlatımlar bırakacağım.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

33. Öldükten sonra vücuduma ne olacağı beni rahatsız eder.

a)Fikrime çok uygun b)Fikrime uygun c)Kararsızım d)Fikrime aykırı e)Fikrime çok aykırı

34. a)Şuanda evliyim
b) Birlikte yaşıyorum
c) Eşim öldü
d) Boşandım
e)Eşimden ayrırım
f)Bekarım

35. Geliriniz

- 1-1000 TL altı
2-1000 – 2000
3-2000 – 3000
4-5000 – 10000
5- 20000 – 50000
6- 50000 – 500000
7-500000 – üstü

36. Haftada kaç kez namaz kılarırsınız () ← Buraya yazınız.

37. Kendinizi aşağıdaki bir grup içinden tanımlarsanız hangisini seçerdiniz?

- 1-Dindar
2-Dindar değil
3-Ateist
4- Diğer ----- yazınız

38.Tanrı hayatınızda ne kadar önem arz ediyor.

Hiç

Çok

önemli değil									önemli
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

39. Sizce

Her şey
Kaderle
Belirlenir

Herkes Kendi
Kaderini
Belirler

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

40. Hayatın anlamını ne sıklıkla düşünüyorsunuz

- a- Sık
- b- Bazen
- c- Nadiren
- d- Hiç

Özgeçmiş

Pınar Nokay, Adana Anadolu Lisesinden 1999'da, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 2005'de mezun olmuştur. Boğaziçi Üniversitesinde Ekonomi alanında yaptığı yüksek lisansını 2007'de tamamlamasının ardından, aynı yıl İstanbul Üniversitesinde İktisat alanında doktora çalışmalarına başlamıştır. 2008-2010 yılında Kraft Gıda A.Ş. Ticari pazarlama yöneticisi olarak çalışmıştır. 2010 yılı Temmuz ayından itibaren Ülker Çikolata Sanayinde çalışmaktadır ve şu anda marka yöneticisi görevini yürütmektedir.